

Danske Landboforhold førend Enevælden.

Af C. Christensen. (Hørsholm).

(Fortsættelse fra forrige Bind Side 626.)

II.

Besiddelses- og Brugsforholdene.

A. Brugere af Andres Jord.

Gaardsæder eller Gaardsædemænd eller Gaardmænd, o: Folk, der arbejdede paa Gaarden, oprindelig vistnok Trælle og Frigivne, senere Gaardens faste, gifte Tjenestefolk, »de daglige Tjenere«, havde i Regelen altid nogen Avling, større eller mindre, som Løn. Var deres Tjeneste ikke tilstrækkeligt Vederlag for Brugen af Jordlodden, ydede de Landgilde for det manglende. Ofte var det Stykker af Hovedgaardens Mark, stundom af Bøndergaardes, som brugtes af Gaardsæderne; de kunde have indtil $\frac{1}{8}$ Bol, o: en Øre Jord, endog derover. Undertiden blev en Gaard helt nedlagt og delt mellem Gaardsæder. Roskilde Bispers Jordebog af 1370 nævner saaledes en Gaard i Hørve, Skippinge Herred, som var delt mellem 14 Gaardsæder.

I Middelalderen vare Gaardsæderne talrige, og de omtales jævnlig, f. Ex. i Erik Plovpenning's Gavebrev til Roskilde Kloster af 1241, i gamle sjællandske Lov 3 Bog 13 Kap., i ny sjællandske Lov flere Steder,¹⁾ ogsaa i den ovennævnte Jordebog af 1370. Endnu i det 17de Aarhundredes første Halvdel var der mange af dem.²⁾ Om de paa den Tid nøde samme Ret som Landboerne, kan maaske være tvivlsomt, men det er dog rimeligt, at de efterhaan-

¹⁾ Jfr. Kofod-Ancher, Saml. Skr. II, 512—517.

²⁾ Jfr. Mageskiftebrevene fra det 16de—17de Aarhundrede og Jordebogs-Matriklerne fra 1662.

den kom til at dele disses Kaar, i alt Fald Ugedagstjenernes. Flere Breve fra Frederik den Førstes og Christian den Tredies Tid¹⁾ befalede, at de ikke maatte udfæstes, saa længe de svarede, hvad de skulde.

Bryden var oprindelig Trællenes Formand, en Slags Avlskarl, Ladefoged eller Forvalter, men selv Træl. Baade i Sverrig og Norge havde Navnet samme Betydning, og har det endnu paa Island. Senere kaldte man ogsaa Hælvtenbrugere, der i Fællesskab med Ejeren dyrkede dennes Jord, Bryder, Fællesbryder. Havde en almindelig Bonde, der kun ejede een Gaard, Fællesbryde paa denne, boede og levede de sammen. Større Besiddere, der ejede flere Gaarde, bortfæstede dem enten til Landboer eller lode dem drive for egen Regning ved en Forvalter, ofte en simpel Avlskarl, o: »Redesvend«, en Bryde i Ordets ældste Betydning, eller, om det var fraliggende Gaarde, ved en Fællesbryde med Hjælp af Gaardsæder eller Innesmænd. Ogsaa Kronens Jordegods, der laa ligesaa spredt som Kirkens og Adelens, bestyredes af Bryder; men de fornemste af disse vare tillige Kongens Embedsmænd, bestyrede ikke alene den Gaard, de boede paa, men oppebare ogsaa Skatter og Afgifter af hele det Len, i hvilket Gaarden laa, kaldtes derfor ogsaa senere Kongens Lensmænd.

Den fribaarne Tjenestekarl, der tjente som Bryde, stod, som Tyende, under Husbondens Værgemaal.

Fællesbryden var vel Medejer af Gaardens Løsøre, men ikke selvstændig Herre over sin Andel, ejede ingen egen Boeslod. Ejeren af Brydegaarden var dennes Husbond.

Fra det 13de Aarhundrede brugtes Navnet Bryde kun om Fællesbryder. Særlig i Jylland er der Exempler paa, at de paa den Tid kun svarede Ejeren $\frac{1}{3}$ af Indtægten. Senere gik Bryderne over til at blive almindelige Land-

¹⁾ Jfr. Kancelli-Registranter 1535—1550, S. 168, 196, 253, 407 o. fl. Paludan-Müller kalder dem »Halvtrælle, der stode langt under Landboerne«. Vidensk. Selsk. Skr. 5 R. 4 B. 241.

boer, o: Fæstere. Af Gaardene beholdt mange Navnet Brydegaarde; de vare i Reglen noget større end almindelige Bøndergaarde, havde Jord til to Plove.¹⁾

Landboen, eller, som han senere kaldtes, Fæsteren, var i Modsætning til Bryden selv Husbond paa sin Gaard, men kunde dog ikke være Nævning; dertil krævedes Selvejendom. Brugen af sin Gaard havde han, efter Danske Lov, kun for et Aar, men paa Opsigelse, saa at Kontrakten gjaldt, indtil den opsagdes fra en af Siderne. Havde han fæstet Gaard og vægrede sig ved at tiltræde den eller flyttede før Fardag, maatte han give Bøder. I Kong Olufs Haandfæstning af 3die Maj 1376 hedder det, at »Bønder og Bokarle, paa hvis Grund de end maatte bo, skulle, naar de ikke længere ville bo der, i Tide tilsige deres Husbonde, gjøre ham Fyldest, opsiges efter Landsloven og fare siden af efter Landsloven«. Der er dog ogsaa i Middelalderen Exempler paa Lejemaal paa flere, fra 2 til 24 Aar og derover. Paa Kirkens Gods var Livsfæste hyppigt allerede i det 14de og 15de Aarhundrede,²⁾ maa-ske som en Følge af Folkemanglen efter den sorte Død. Baade Kong Hans og Christian den Anden gave mange Fæster paa Mands, Hustrus og Børns Levetid, ja endog Arvefæste- eller »Evigdomsbreve« paa Kronens Bøndergaarde.³⁾ Efterhaanden blev Fæstets Livsvarighed hævdevunden Sædvane.

Frederik den Første sagde, at han »ikke kunde hjælpe den fortrykte, forurettede, haardt beskattede og ilde plagede Almue til dens Ret, at han havde hørt og i Sandhed forfaret, hvorledes mange Brydier (d. v. s. Fæstebønder) kastes og udvises af deres Gaarde, imod al Skjel og uden al Skyld.« Han forordnede derfor, med Rigsraadets Samtykke, i 1523,⁴⁾ at den Bryde, som steder og fæster eller

1) Jfr. Velschow: Om Bryderne. Hist. Tidssk. I, 112, og Steenstrup: Studier over Valdemars Jordebog, 68 ff.

2) Ældste Arkivregistraturer, I, 195, 197 o. fl. St.

3) Jfr. f. Ex. Suhms nye Samlinger, I, 68, 89, 93, 285, 286, 345.

4) Danske Magazin, IV, 224.

tilforn har stedet og fæstet nogen Kronens, Kirkens, Ridders, Riddersmandsmands eller Bondes Gaard, opbygger og forbedrer samme Gaard og endelig udgiver Skyld, Landgilde, Gjæsteri, Sagefald og anden smaa Redsel og er sin Husbonde hørig og lydig¹⁾ og ikke sidder ham overhørig med Ægt, Innæ eller Arbejde, og ej heller forhugger Skoven uskjellig eller lejer og fæster fra Gaarden Ager og Eng eller Fiskeri, — ikke skal fæstes af sin Gaard og deraf udvises, den Stund han holder fornævnte Artikler.« Denne Anordning blev Grundlaget for hele den senere Fæstelovgivning. Recesserne af 1551 og 1558, §§ 9 og 42, gentage, at »ingen Mand kan udvises af sin Gaard, som han har fæstet, al den Stund han holder den ved Hævd og Bygning og den forbedrer og giver sin Skyld i rette Tid« o. s. v., og Forordningen 1557 tilføjer endvidere: »Skal Undersaatterne af deres Gaarde, som de fæstet have, for ringe Sags Skyld ikke være trængte at udfæstes, som hertil mangfoldeligen skeet er og af Undersaatterne for os beklaget; dersom der findes nogle store Aarsager til at nogen haver forbrudt sin Gaard, da skal dog, efter Lejligheden, efter Lov og Ret med Undersaatterne handles. Dersom saa skete, at nogen af Undersaatterne, som fromme ere, ikke kunde saa hastig udgive deres Landgilde, som de derom blive fordret, da skulle de ikke derfor med den skarpeste Ret overiles og komme fra deres Gaarde, de fæstet have, men de samme en lidelig Dag og Tid forelægges« o. s. v.

Livsfæste forudsættes i de ovennævnte Recessers § 10 og 43, som, »paa det at ingen skal Enken forurette«, give hende efter Fæsterens Død Tilladelse til at sidde uden Fæste ved Gaarden indtil næste Fardag, men vilde hun derefter beholde Gaarden, maatte hun fæste. Frederik den Anden gik et Skridt videre, idet han 23de Oktober 1565²⁾

¹⁾ Denne Hørigheds- og Lydighedspligt nævnes alt i Fr. 12te Juni 1442 om Landefred og i flere af Christian den Andens Anordninger og Fæstebreve.

²⁾ Danske Magazin, VI, 57.

tillod Enken at beholde Gaarden uden Indfæstning efter Mandens Død, saa længe hun ikke indlod sig i nyt Ægteskab; men denne Anordning blev dog ikke overholdt. Selvraadige Lensmænd, som f. Ex. Peder Rantzow, der ved Mageskifte havde overdraget Kongen Vamdrup imod Trøiborg og derfor tillige havde faaet Ballum Birk i Forlening, toge Indfæstning af Enker trods Kongens Forbud, men fik Tilhold om at lade det være.¹⁾ Efter Frederik den Andens Død blev Forbudet end ikke altid overholdt af Kongen selv. Da han f. Ex. den 15de Marts 1608 tillod, at Lauritz Clausens Hustru efter Mandens Død maatte for Livstid beholde Ellinggaard imod sædvanlig Landgilde, Ægt og Arbejde, forlangte han tillige en billig Indfæstning af hende.²⁾ I et Brev af 10de December 1625³⁾ befalede Kongen Lensmanden, »at efterdi Bonden i Birkendegaard er død, og Prinsen maaske er tilsinds den til en af Hoftjenerne at forlene,« skulde han »Enken deri lade blive bosiddende og Gaarden ikke bortfæste, til han erfarer hans fyrstelige Naades Vilje derom.« Det forudsattes altsaa, at Enken kunde sættes ud og Gaarden bortfæstes til en anden. Iblandt de mange Klager over den ilde berygtede Lensmand paa Varbjerg, Mogens Gyldenstjerne, var ogsaa den, at han tog Indfæstning af Enker.⁴⁾ At private Godsejere ogsaa gjorde det, er ikke at betvivle. Et Exempel findes i den foran omtalte Beretning af 1587 fra Fogden paa Avnsbjerg, Bil. D. Ved et Forhør, som den 26de Oktober 1630 optoges i Anledning af forskellige Klager over Jomfru Lisbeth Friis paa Vosnæsgaard, oplystes blandt Andet ogsaa, at hun tvang fattige Fæsterenker til at give Indfæstning.⁵⁾

Den Opsigelsesret, Fæsteren havde efter den foran nævnte Haandfæstning af 1376, beholdt han uforandret,

¹⁾ Jydske Tegnelser, III, 42. Trykt i Jydske Samlinger VII, 107.

²⁾ Sj. T. XX, 200.

³⁾ Sj. T. XXIII, 125.

⁴⁾ Topogr. Saml., Varbjerg, Nr. 37 a, G. A. (T. A. B.).

⁵⁾ Sammesteds: Vosnæsgaard, Nr. 2 (T. A. B.).

men det var eller blev i alt Fald ogsaa Sædvane, at Husbonden kunde opsigte Fæsteren, naar han selv vilde bruge Gaarden, imod at tilbagebetale Indfæstningen. I det 17de Aarhundrede ansaaes det som gjældende Ret,¹⁾ og paa Krongodset var det hyppigt, at Fæstere udsagdes og Gaarden toges til andet Brug, men de fik i Regelen en anden Gaard i Stedet eller i alt Fald Stedsmaalet tilbagebetalt.

Oprindelig ejede Fæsteren Gaardens Besætning og Inventarium, ofte ogsaa Bygningerne, der hyppig vare af Træ og let flyttelige. Efter Trældommens Ophævelse skal det, særlig paa Kirkens Gods, have været Brug at overlevere Fæsterne baade Besætning og Inventarium, ligesom Jorddrotten efterhaanden tilegnede sig Ejendomsretten til Bygningerne.²⁾ Efter 1536 er der dog ikke Spor af, at Jorddrotten har leveret Fæsterne Besætning eller Inventarium. Det var vistnok først efter 1660, at dette blev nødvendigt.

¹⁾ Ar. Berntsen, II, 122. Bestemmelsen optoges i Christian den Femtes Lov ligesom hele den øvrige ældre Fæstelovgivning, dog saaledes, at den kun gjaldt det Tilfælde, at Husbonden selv vilde bo paa Gaarden. Først Fr. 19de Marts 1790 udkom, ansaaes Livsfæstet eller Fæste paa Mands og Hustrus Levetid ikke at være lovbefalet. Stampe mente endnu i 1760, at det ikke var en Proprietær forbudt at udleje Bøndergaarde enten paa visse Aar eller $\frac{1}{4}$ eller $\frac{1}{2}$ Aars Opsigelse, og efter Wegener: Abrahamstrup, II, 50, forefandtes der endnu i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede paa Abrahamstrup Gods enkelte Bøndergaarde, som ikke vare bortfæstede, men bortforpagtede paa vis Tid.

²⁾ Jfr. Estrup: Om Livsfæste i Danmark. Saml. Skr., III. En Del Adkomstbreve fra den første Halvdel af det 15de Aarhundrede, som findes i Dueholms Diplomatarium, viser, at det navnlig paa Mors paa den Tid var Skik, at der med Gaardene fulgte Øg, i Regelen kun et, og »Holzkorn«, altid lige med et Aars Landgilde, formodentlig Føde eller maaske Saasød, dog ikke allevegne. Steenstrup: Studier over Valdemars Jordebog, S. 85, nævner flere Exempler paa, at Holdskorn fulgte Gaardene paa Ribe Bispestols Gods. Den Besætning, som Estrup mener blev overleveret paa Kirkens Gods, var vistnok kun de foran omtalte »Lejekøer«, jfr. Steenstrup, anf. St. S. 81—82.

Stedsmaalet eller Indfæstningen var, hvis der overhovedet gaves nogen, rimeligvis en Ubetydelighed, saa længe Fæstet var paa kort Aaremaal eller Opsigelse. Saa vidt vides, omtales den ikke i Fæstebreve eller Jordebøger førend i det 16de Aarhundrede, da Livsfæste blev almindeligt.

Indfæstningens Størrelse rettede sig selvfølgelig efter Gaardens Beskaffenhed. Efter Ar. Berntsens Angivelser var den i Midten af det 17de Aarhundrede ringest paa Sjælland, Laaland og Falster: fra 4—8 Rd. af en hel Gaard, undertiden dog fra 20—40 Rd., af et »Bol«¹⁾ 2—4 Rd., af et Hus 1 à 1½ Rd. I Fyen, Jylland og paa Smaaøerne regnedes 20—40 Rd. for de ringeste, 60—100 Rd. og derved for de bedste Gaarde, af et Bol 10—14 Rd., af et Gadehus 3—5 Rd. Særlig i Har Syssel vare Indfæstningerne høje, fra 60—150 Rd. og derved. I Skaane, Halland og Bleking gave de ringeste 20—40 Rd., de bedste 50—80 Rd. Tidligere gaves mere, men Bønderne ere nu »flux forarmede«, siger Arent Berntsen.²⁾

Landgilden, o: »Skylden«, siges, i alt Fald paa sine Steder, i det 14de Aarhundrede at have været lig Udsæden,³⁾ medens den i det 17de Aarhundrede efter gammel Sædvane kun var ⅓ af Udsæden i »hart Korn«, o: Rug og Byg, samt af Høslet, Olden, Skovbrug og Fiskeri, taxeret til Hartkorn.⁴⁾ Man mener at have Exempler paa, at der af en og samme Gaard er svaret ikke

¹⁾ Chr. Ostensen, Glossarium, S. 105, siger, at et Bol er 8 Ottinger Jord og en Otting 2 Fjerdinger, men tilføjer S. 175, at »Bol« forstaaes i tvende Maader, nemlig ogsaa som en liden Gaard, der kan have Fjerdings Jord eller mindre, og er dog mere end et ret Gadehus.

²⁾ Ar. Berntsen, II, 122—27. Hans Angivelser af de laveste Indfæstninger ere altfor høje. Baade paa det sjællandske og skaanske Krongods bortfæstedes paa hans Tid, efter Lensregnskaberne, mangfoldige Gaarde for langt mindre, end han angiver.

³⁾ Jfr. f. Ex. Paludan-Müller: Vidensk. Selsk. Skr. 5 R. 4 Bd. 243 ff. og Steenstrup: Studier over Valdemars Jordebog, 84.

⁴⁾ A. Berntsen, II, 78 ff.

blot tre Gange, men over syv Gange saa meget i Landgilde i Begyndelsen af det 14. som i det 15.—16. Aarhundrede¹⁾, og har søgt Grunden hertil i, at Afgrøderne efterhaanden forringedes ved den udpinende Drift; men Hovedaarsagen var dog vistnok den, at man, førend Pesten, havde Overflødighed af Bryder, baade fribaarne og frigivne, som gjerne gave en Landgilde lig Udsæden. Fællesbryden fik jo ellers i Regelen kun Hælvten af Udbyttet, Redesvenden endnu mindre, næppe mere end til nødtørftigt Ophold, medens derimod Manglen paa Folk efter den sorte Død gav de Enkelte, der evnede at fæste Gaard, Adgang til at faa bedre Vilkaar, da Jorddrotten selvfølgelig foretrak at nøjes med en ringere Landgilde fremfor at se sit Gods staa øde. Forøvrigt er det jo heller ikke utænkeligt, at de Gaarde, der omtales, kunne have lidt en Formindskelse i Tilliggende, der har bevirket Nedgangen i Landgilden.

I det 17de Aarhundrede skjelnede man imellem den egentlige Landgilde o: Jordlejen og de mange andre Ydelser, der svaredes af Bønderne: »Den anden Slags Landgilde«, siger Arent Berntsen, »som udenfor Gaardens rette Landgilde og derover at være paasat eragtes.« Naar han iblandt disse nævner Leding, Stud og Innæ, er det for saa vidt urigtigt, som disse Ydelser vare kongelige Skatter, de

¹⁾ Kinch: Ribes Historie I. 142—43 oplyser, at to Gaarde i Simmersted Aar 1300 gave 15 Ører eller 45 Ørtug Korn, foruden Smør og Ost, i Landgilde, men i 1493 gave de hver kun 3 Ørtug. To Gaarde i Hygum gave i 1310 to Læster eller 48 Ørtug Korn, men i 1473 gave 4 Gaarde sammesteds — formodentlig de to delte — ialt 7 Ørtug Rug og 7 Ørtug Byg, foruden hver et Svin og Gjæsteri, som de maaske dog ogsaa gave i 1310. Af 3 Gaarde, vurderede til 50 Mark Penge, formentlig lig 50 Ørtug Korn, gave de to Gaarde efter Reformationen kun 6 Ørtug. En Gaard, som i 1310 gav 5 Ørtug Rug, gav i 1530 kun 1 Ørtug Rug og 1 Ørtug Byg, men var da øde. I Roskilde Bispers Jordebog af 1370, altsaa en Snes Aar efter Pesten, klages ogsaa over, at Landgilden nu er mindre end tidligere, Jfr. Velschow: inst. mil. 81—83.

oprindelige Grundskatter, der ydedes baade af Selvejere og Fæstere og ikke ophørte at være det, fordi Kongen havde overdraget dem til Herremændene.

Paa samme og vistnok fra ældgammel Tid ydedes Landgilden paa Sjælland og Smaaøerne væsentlig i Byg og Havre, noget Rug, en Ubetydelighed af Hvede og Ærter, kun lidet af Smør eller Kvæg, men derimod »smaa Bede«: Faar, Lam, Gæs, Høns o. s. v. og i Skovegnene ogsaa Svin, Hjultømmer, enkelte Steder tillige Honning. I Jylland og Fyen svaredes mest Rug, Byg og Havre, noget Boghvede, paa sine Steder ogsaa Smør og Honning, Tørv og Lyng, i Mariager-Egnen Kalk og Kalksten. Kystbeboerne, baade i Jylland og paa Øerne, ydede dog jævnlig Fisk i Landgilde, hvor Fiskeri var Hovednæringen ¹⁾. Skaane, Halland, Bleking og Bornholm ydede Smør, Kvæg og smaa Bede, paa Sletten omkring Malmø ogsaa Korn, i Halland lidt Rug, i Skovegnene, især paa Grænsen, mest Skovprodukter: Galte, Hjul og Hjultømmer, Kul, Ved, Tømmer, Vogne, Enebærstager, Humlestænger, Koste, Vidieris, Bast o. s. v., i Gjønge Herred ogsaa Humle, Hør, Hamp, Garn og Sække. Endelig svaredes Jern i Landgilde af nogle Jerngruber og en Del Fisk af forskellige Strand- og Ferskvandsfiskerier. Bornholmerne havde mange Navne paa deres Landgildesmør: »Hofmænds-, Stuttings-, Ko-, Sogne-, Oxe-, Dagsværks- og Skure-« Smør. Gulland gav kun lidet Sæd, men derimod alle Slags Kvæg, Smør, Talg, Ost, Hø og Skovprodukter, deriblandt god Tjære, samt, som noget ejendommeligt for Øen, »saadanne synderlige Roer, af Skikkelse lempelig og af Smag flux naturligere end noget Steds findes«, siger Ar. Bernt-

¹⁾ Efterhaanden som Fiskeriet forfaldt, afløstes Fiskelandgilden med Pengevederlag. Da f. Ex. Fiskeriet i Kronborg Len i flere Aar var slaæet fejl, tillod Kongen 16. Maj 1605, — Sj. T. XX. 21, — at Bønderne i Tikjøb, Asminderød, Søborg, Esbønderup, Græsted, Ramløse, Vejby, Birkerød og Karlebo Sogne maatte betale Penge i Stedet for at yde Landgildedefisk.

sen¹⁾); desuden Kalk, »Handske« (?), Sælspek og adskillige Slags Fisk. Øsel gav Hvede, Rug, Byg, Havre, Boghvede, Heste, Oxer og andet Kvæg, Smør, Roer, Ved, Kalksten, Fisk o. s. v.

Vore anseteste Retslærde have antaget, at Jorddrotten var uberettiget til at forhøje Landgilden. I Fæstebrevene hedder det almindelig, at Fæsteren skal svare »sædvanlig Landgilde«, »den Landgilde, som plejer at gaa fra Arilds Tid«, o. s. fr., og den foran nævnte Forordning af 1557 forbød udtrykkelig at forhøje enten Landgilde, Gjæsteri eller andre Afgifter. Paa en Klage fra Bønder, der ved Mageskifte vare komne under Koldinghus Len, over at Lensmanden havde forøget deres Landgilde med fra en Trediedel til en Halvdæl, svarede Kongen den 13. Oktober 1579²⁾), at da det ved Fru Karine Krabbes, — den forrige Ejerindes — Jordebog var bevist, »at sligt er dem nu paasat«, skulde Bønderne herefter ikke give mere i Landgilde, end de gav i Fru Karines Tid, og Lensmanden fik Befaling til, i Overensstemmelse hermed, at forandre Jordebogen og ikke besværg dem med ydermere Landgilde, end de tilforn givet have. Ogsaa i det 17. Aarhundrede synes det at have været anset som ulovligt at forhøje Landgilden, hvis man tør slutte derfra, at en af de forgrubelige Udtalelser om Rigsraadet, hvorfor Professor Christopher Dybvad blev dømt fra Embedet, var den, at Raadet havde »tilraadet Kongen at tillade enhver Herremand, at forhøje sine Bønders Landgilde, saa meget hannem lyster«.³⁾

Det synes saaledes at have været eller i alt Fald at skulle have været Lov, at Landgilden ikke maatte forhøjes, og det har vel ogsaa været Regelen⁴⁾); men denne over-

¹⁾ I de gamle svenske Landskabslove omtales Roedyrkning jævnlig; men den har dog vistnok kun havt et meget ringe Omfang. Jfr. Kreuger: Studier rörande agrariska förhållanden. 33.

²⁾ Jydske Tegnelser 1579. 90.

³⁾ Danske Magazin 4. R. II. 226.

⁴⁾ Endnu i 1664 hedder det i de skaanske Stænders Privilegier: »Hvad danske Bønder i Almindelighed angaaer, har det været

traadtes dog ikke sjældent, endog af selve Lovgiveren. I et Kongebrev af 29. Maj 1546¹⁾ hedder det: »Vi have forfaret den store Uskikkelighed, som vore og Kronens Bønder her i Kolding Len imellem var, saa den, som havde en ringe Ejendom og Tilliggelse til sin Gaard, gav stor Landgilde og Skyld, og hvilken, som havde stor Ejendom at bruge, gav ringe Landgilde: da haver os elskelige Iver Krabbe, vor Mand, Tjener og Embedsmand paa vort Slot Koldinghus, og flere gode Mænd, efter vor Befaling sat samme vore Bønder for slig Landgilde at udgive til os og Kronen, efter som han havde Ejendom og Tilliggelse at bruge til sin Gaard, saa at det er baade os, Kronen, og dennem lideligt«, o. s. v.

Om denne ny Landgildefordeling traadte i Kraft, er dog maaske tvivlsomt; i alt Fald fandtes den 35 Aar efter ikke længere tilfredsstillende. Den 7. Septbr. 1581 skrev Kongen, at af Kronens Bønder og Tjenere i Koldinghus Len, som bo i By sammen, have somme mere Ejendom end andre, og de, som mindre have, give mere Landgilde og maa lige vel holde ens Tynge med dem, som mere haver, der over sig stor Urigtighed, Tvist og Irringe mellem Bønderne foraarsages, idet den meste Part formener dem derudinden at ske for kort. De begjære derfor nogen Ligning, at det kan gaa ligelig og ret til; men da Rebning efter Loven antages at ville give megen Vidtløftighed, Trætte, Skade og Fordærv, Bønderne imellem, befaler Kongen, at hvor det ske kan med de fleste Bønders Bevilling og Samtykke, skal Lensmanden forhandle med gode, forstandige og uvildige Dannemænd og forordne, at den ene bekommer saa megen Ejendom som den anden,

deres første Privilegium, at hverken Kongen, Adelen eller de Gejstlige kunde belægge en Bonde med større Skat end efter de gamle Jordebøger.» (Samlinger till Skånes historia 1870. S. 33.) At de Oplysninger, den danske Regering havde givet den svenske i den Anledning, ikke alle vare ganske udtømmende, kan jo imidlertid være ret sandsynligt.

¹⁾ Kancelli-Registranter 1535—50. 288.

og at Gaardene gjøres alle lige gode paa Brugning og at deres Landgilde og Skyld bliver ens, dog at Kronen der- ved intet afgaaer. Den ringere Part maa ikke hindre det, de Fleste bevilge og samtykke. Hvor sligt ikke kan ske, med de fleste Bønders egen Bevilling, skal det blive ved det Gamle til Kongen videre derudinden forordner.

Aaret efter var endnu ingen »Jævning« foretagen, fordi nogle fandtes »stutzige og modvillige«. Kongen mente da, at efterdi Bønderne tilhørte ham og Kronen, maatte det staa ham frit efter Behag at forordne »efter som det kan være ligeligt og den ene saavel som den anden til Bestand.« Og efterdi alle skulde gjøre lige Tynge og Tjeneste med Ægt og Arbejde, fandt han det billigt, at de »have lige Ejendom i Brug og Bjeri- ng.« Fornyet Ordre om Jævningen blev derfor given. Mistede ved denne Nogen Jord, skulde en tilsvarende Del af hans Stedsmaal erstattes ham af dem, der fik mere, end de forud havde. Blev det nødvendigt at tage noget af Selv- ejer- eller Præstegaardes Jord, skulde disse have anden Jord i Stedet. Viste nogen sig modvillig, kunde han »forse sig paa andre Steder, hvor hannem lyster.«

Denne vilkaarlige, mere vel mente end velbetænkte Foranstaltning, førte dog ikke til at hæve den »Urigtighed, Tvist og Irring«, som den vilde modarbejde; tvertimod. I et Brev af 18. Maj 1585 siger Kongen: »Eftersom til des paa nogen Tid haver været megen Uenighed, Kiv, Klammer og Trætte iblandt vore og Kronens Tjenere i Koldinghus Len med Rebning og Jævning, som er skeet der sammesteds, og vi formærke, at de udi samme Uenig- hed ere og blive jo mere og mere fremfarendes, saa at de søge og tragte endnu efter videre Fornyering og Trætte, at dersom slig deres Ubesindighed ikke blev forekommet skulde saadan Klammer og Trætte blive uafsladelig, dennem selv til største Besvær, Forsømmelse og Skade; og efterdi vi med stor Bekostning have udskiftet alle andre Lodsejere udi de fem Herreder udi fornævnte Koldinghus Len og gjort os det til Endel, saa at os er frit fore, uden

nogens Indsigelse og Klage, at gjøre eller lade udi samme Len, som os synes bedst efter vor egen Behag og Villie; vi og derfor ere og ville være fortænkt at gjøre Forordning udi samme Len udi hvis uordentlig findes, efter som os og vore Undersaatter og Tjenere kan nyttigst og gavnligst være: da, paa det saadan Urolighed der udi Lenet maa en Gang for alle blive afskaffet, ville vi, at nu herefter ikke mere skal ske nogen Rebning og Jævning, men at hver skal uden al videre Klage og Klammer sig lade nøje med hvis han til sin Gaard nu haver udi Haand og Brug. Er Nogen, som sig ikke hermed vilde have sagt og undervist til Rolighed og lade sig nøje med hvis som nu er til hans Gaard liggendis, da maa og skal han sig paa andre Steder forse, hvor han kan mene sig bedre faren. Dersom han ikke vil afflytte og lige vel udi sin urolige Forsæt med Klage og Trætte derom vilde blive beharrendes, da skal vor Lensmand hannem afsætte af sin Gaard, og Gaarden til en Anden bortfæstes, som vil lade sig dermed benøje«, o. s. v.¹⁾

Paa andre Len formindskede eller forøgede man vel ikke Gaardenes Tilliggende, men nedsatte eller forhøjede Landgilden og forandrede de betingede Landgildspecies. I et Brev af 21. Septbr. 1567 befales det Lensmanden i Kallundborg Len med 13 Oldinge at granske Forholdene og nedsætte Landgilden, hvor den er højere end Bønderne har Brug til. Hvor nogen gav Penge, skulde han sættes for Korn eller Smør efter Lejligheden, og i Fald der fandtes Gaarde, som ikke gave saa stor Landgilde, som Ejendommen kunde taale, skulde Landgilden forhøjes²⁾. Ligesaa befaledes det i et Brev af 18. August 1570, at »gamle uvildige Oldinge« skulde med Lensmandens Fuldmægtige granske og forfare, hvad Ejendom der ligger til hver Gaard paa Nykjøbing

¹⁾ Jydske Registre III. 326, 27, 427. IV. 44. Trykte i Jydske Samlinger VII. 101 og 105.

²⁾ Topografiske Samlinger: Kallundborg Nr. 4 og 6. G. A.

Slots Gods og hvad Landgilde deraf gives, og hvor det befindes, at Gaardene ere højere satte paa Landgilde end Gaardens Tilliggelse kan taale, at de da afslaaes og forformindskes af samme Landgilde, og hvor som befindes at nogen Gaard haver den Ejendom at bruge, som mere Landgilde kan taale, end deraf allerede gives, at de da den forhøje og derpaa gjøre en endelig Besked«¹⁾).

Bønderne i Mou Sogn under Mariager Kloster klagede i 1613 blandt Andet over, at deres Landgilde, der svaredes i Fisk, var forandret og forhøjet. I Stedet for at de tidligere havde ydet 3¹/₂ Ol ferske Sild, maatte de nu give en Fjerding saltet Høstsild, i Stedet for et Pund tør Aal en Fjerding saltet Aal. Af hvert Bundgarn gave de før 20 Ol »blodig« Sild, nu forlangtes 1 Td. saltet Sild. Da Mariager Kloster i deres Forfædres Tid var afbrændt, havde Bønderne laant Forstanderen deres Bundgarn til en Nats »Nattfiske«, som Hjælp til Klosterets Bygning, men nu krævedes aarlig, som Ret, en Nats Fiske af hvert Garn²⁾).

En kongelig Ordre af 26. Marts 1622³⁾ paalagde Lensmanden at nedsætte Landgilden for nogle Kronbønder i Tryggevalde og Højstrup Len, som vare »forsatte«, men derimod at forhøje den hos »nogle andre vore og Kronens Tjenere udi fornævnte Len, som fast ringe paa Landgilde ere satte«. Lignende Ordre gives senere jævnlig, f. Ex. 29. Juni 1623, 14. Februar 1628, 12. Marts 1637, 4. Maj 1638, 7. Juni 1642, 19. December 1643 og 15. Februar 1647 for de nordsjællandske Len, men det indskærpes i dem alle, at Kronen aldeles intet afkortes ved Omdelingen, saa at Jordebogens Summarum forbliver som den er⁴⁾).

Paa Krongodset naaede man paa den Maade snart derhen, at der ikke var Nogen, som gav for lidet i Land-

¹⁾ Ryge: Peder Oxe. 244.

²⁾ Topografiske Samlinger: Mou Nr. 2. G. A.

³⁾ Sj. Reg. XVII. 223 b.

⁴⁾ Sj. I. XXII. 246. XXIV. 36. XXVI. 176, 301. XXVII. 348. XXVIII. 116. XXIX. 139.

gilde, men desto flere, som gave for meget, og det var derfor ogsaa kun paa Papiret, at »Jordebogens Summarum« bevaredes. Landgildenedsættelser for enkelte Aar forekomme ikke sjældent alt fra Begyndelsen af det 17. Aarhundrede, men i den sidste Snese Aar af Christian den Fjerdes Regeringstid hørte de til Dagens Orden og angik ofte store Beløb ¹⁾).

Fra Christian den Førstes Tid haves et Exempel paa Landgildens Afløsning mod Pengevederlag. Han tillod Bønderne i Stokkemarke at betale deres Landgilde, 4 Læster og 4 Pund Korn, med 104 Mark dansk, uden Hensyn til hvad Kornprisen var, og Frederik den Første konfirmerede 1530 denne Tilladelse, uagtet Pengenes Værdi da var meget forringet ²⁾). Der er dog ikke megen Sandsynlighed for, at denne eller lignende Bevillinger senere ere respekterede, da man, som foran viist, ellers ganske vilkaarlig baade forhøjede Landgilden og ombyttede de oprindelig betingede Landgildespecies med andre.

At man paa private Godser skulde have respekteret Forbudet imod at forhøje Landgilden, paa samme Tid som det stadig tilsidesattes paa Krongodset, er lidet troligt, men bestemte Exempler paa Overtrædelser er det jo vanskeligere at paavise. Eske Brocks Dagbog for 1613, S. 26 og 28, giver dog to saadanne.

Nogen praktisk Betydning har Spørgsmaalet om Landgildeforhøjelsers Lovlighed eller Ulovlighed forøvrigt næppe kunnet have, thi den Jorddrot, der vilde forøge sine Fæsteres Byrder, havde Midler nok dertil, uden at han just behøvede at gribe til en Forhøjelse af Landgilden ³⁾).

En særlig Klasse af Kronbønder vare de saakaldte Mals- eller Maalsbønder eller Maalsmænd. De skulde

¹⁾ Man kan ikke vende mange Blade i Kancelli-Registranterne, særlig Sjællandske Tegnelser for disse Aar, uden at støde paa Sager om Landgildenedsættelser.

²⁾ Allen: N. R. H. IV. I. 292. Note 50.

³⁾ »Havde Bønderne ikkun noget, man kan lettelig faa det fra dem«, skrev Christian den Fjerde i 1633 til sin Rentemester.

gjøre Krigstjeneste paa Kronens Slotte og Fæstninger, naar behøvedes. Da Lensmanden eller Fogden paa Odense Gaard i Aaret 1523 forlangte nogle Borgere til Hjælp for Besætningen, svarede Borgmester og Raad, at man plejede at lægge Hofmænd og »Malbønder« ind paa Kronens Slotte og Gaarde, men ikke Borgere. Deres Afgifter skulle have været ubetydelige. I en Skrivelse til Christian den Anden fra hans Foged paa Laaland 1522 siges: »Her er nogen Maalsmænd i Falster og Laaland, som ikke have givet i denne Landhjælp, og de sige dem at være fri for saadan Hjælp«. I 1653 fritages Maalsmænd udtrykkelig for Extraskat m. m., »som i de to sidste Kongers Tid«. De ansaaes vistnok nærmest som en Slags Arvefæstere. Fra 1496 haves et Exempel paa, at en »Malsbonde« sælger og bortskjøder sin Gaard, og et andet paa, at Kronen samtidig bortskifter sin Rettighed i en Malsgaard. Et Kongebrev af 9. Februar 1529 gav Jens Brøde og den første Hustru, han fik, Ret til for Livstid at besidde Kronens frie Bondegaard i Haarby, som hans Fædre iboede, og være aldeles fri for Sandemændstoug og Rans Nævning og desligeste være fri for at pløje til Hagenskov og nyde al anden Frihed »ligervis som andre Malbynder i Fyen have og af Arilds Tid nydt have«. I 1559 hed det, at Malsgaard fæstes til næste Arving, men Lensmanden ind- og udsætter ham. Durel nævner blandt Selvejerne i Hagenskov Len 3 »Moll-Suende«, formodentlig Malbønder. De vare alt i det 16. Aarhundrede lidet talrige og ved at forsvinde ¹⁾).

¹⁾ Jfr. Allen: N. R. H. IV. I. 37, 290. Vedel-Simonsen: De danske Ruder II. 44. Molbech: Dansk Glossarium. II. 2. T. A. Beckers Optegnelser efter Topografiske Samlinger i Gehejmearkivet: Halstedkloster Nr. 15, Rosenholm Nr. 50, Bjeverskov Herred Nr. 48, Ringsted Kloster Nr. 110 og Bilag A.

B. Selvejerbønder.

Paa Saxos Tid ansaaes Selvejerne som en særegen Stand, der agtedes lige med den gejstlige. Standens politiske Rettigheder havde dog næppe synderlig Betydning lige saa lidet paa den Tid som senere. Adels- og Præstevælden var altfor overlegen. Bøndernes Deltagelse i Lovgivningsarbejdet paa Landsthing og Rigsdage indskrænkede sig til at samtykke i, hvad Magthaverne besluttede.

Landsthingene, der oprindelig vare virkelige Folkemøder, hvor enhver fri Mand kunde møde, hvor Konger hyldedes, Love vedtoges og Vidnesbyrd gaves, bleve sjældnere, om de end ikke ganske ophørte. Paa Rigsdagene og Danehofferne, der holdtes jævnsides med Landsthingene, mødte ogsaa Selvejerbønder ved Fuldmægtige, i Regelen Herredsfogden og to eller fire Bønder af hvert Herred. Efter Frederik den Førstes Haandfæstning maatte ingen ny Lov, Skik eller Ordinants gives uden med Rigets Raads Raad, og »Landet vil ther vedtage«, ligesom »noghens Almues Samtykke« krævedes til nye Skattepaalæg; men efter Christian den Tredies og følgende Haandfæstninger behøvedes hverken Rigsraadets eller Almuens Samtykke til Beskatning af Kronens Bønder, til hvilke ogsaa Selvejerne henregnedes. Man synes ellers at have indkaldt Bønder til Rigsdagen og Stændermøder eller undladt det ganske efter Godtbefindende; men det var jo temmelig ligegyldigt, da de ingen Indflydelse kunde øve. De vare repræsenterede paa Rigsdagene 1293, 1349 og 1482. Ved Mødet i Anledning af Kalmarunionen 1436 var tilkaldt 2 Bønder fra Jylland, 2 fra Skaane, 2 fra Fyen, men ingen fra Sjælland og Smaaøerne.¹⁾ Til Rigs-

¹⁾ Baden: Danmarks Handels- og Næringsveje. 210.

dagen 1536 indkaldte Christian den Tredie ogsaa Bønder, »anderledes end Sædvane og brugeligt haver været fra gammel Tid«, sagde Kongen. Paa denne Rigsdag skal have været tilstede 3—400 Adelsmænd, 292 Kjøbstadborgere og henved 600 Bønder; men den hele Forhandling bestod deri, at Kongen og Rigsraadet, efter at være blevne enige, i en Forsamling under aaben Himmel forelagde deres Beslutninger for den menige Adel, Borgere og Bønder til Vedtagelse.¹⁾ Recessen af 1547 er given »med Bøndernes Bevilling og Samtykke«. Dette indhentedes ogsaa, da Krigsskatter udskreves i 1568, 1569 og 1570. Da Christian den Fjerde lod sin Søn Prins Christian vælge til Tronfølger, deltog Bønderne ikke i Valget, men derimod indkaldtes de til Hyldingen 1610: Herredsfogden og andre lovfaste Dannemænd (i Jylland, Fyen og Langeland: 4 Sendemænd og 4 andre lovfaste Dannemænd), »hvilke tilforn af menige Herredsmænd til Thinge skulle være fuldmægtigjorte, og derpaa af dem tages et Instrument og Thingsvidne, hvilket de som en Fuldmagt skulde have med dem«.²⁾ Naar Christian den Fjerde forlangte nye Skatter, indstillede Rigsraadet jævnlig at sammenkalde Stænderne: Adel, Præste- og Borgerstand, i Almindelighed ogsaa nogle Bønder fra hver Provins;³⁾ men Bøndernes Møde var da mere end nogensinde en ren Formsag; de synes end ikke længere selv at have valgt deres Repræsentanter. Lensmanden beskikkede en Herredsfoged paa deres Vegne.⁴⁾

Hvor ringe Betydning Regeringen tillagde Skattebevillingsretten i Christian den Fjertes Tid, fremgaaer af

¹⁾ Danske Magazin, 3die R., V, 319—20. J. E. Larsen: Saml. Skr. I, 2, 290. Hvitfeld, 1028.

²⁾ Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Christian den Fjertes Tid. 185.

³⁾ Molbech: Christian den Fjertes Breve, I, XXII.

⁴⁾ »Det er ikke fornødent, at Bønderne samles, men Lensmændene kunne beskedte Fogderne, som skulde have Fuldmagt paa Kongens og Gejstliges Bønders Vegne«. Rigsraadets Udkast til Plan for en Rigsdag 1626. Hammerich: Nyt Hist. Tidsskr. I, 442, 454.

Rigsraadets Ytring i en Skrivelse af 4de August 1631, hvori det bifaldt, at Kongen sammenkaldte en Rigsdag for at erholde bevilget Penge til Indkjøb af Grund til Fæstningen Christianspris, nemlig: at det, hvis Stænderne mod Forventning intet bevilgede, ej var uraadeligt at paabyde en dobbelt Skat.

Ved Hyldingen 1648 mødte endnu Herredsfogderne og nogle Bønder,¹⁾ men det synes at have været sidste Gang. Paa Rigsdagen 1660 var der aldeles ikke Tale om Bønder; men ved den anden Hylding i November s. A. var der nogle faa tilstede.

Bønderne i Bjerre Herred i Skaane og Sognedals Bønder i Norge synes i 1524 og 1532 at have gjort et svagt Forsøg paa Skattenægtelse, ligesom de jyske Bønder, der vare tilsagte at møde ved Udsendinge paa Herredagen i Odense, først vilde vide, hvad de skulde samtykke i, førend de gave nogen Fuldmagt. Det var vel de urolige Tider, der fremkaldte disse usædvanlige og selvfølgelig frugtesløse Forsøg.²⁾ Allerede Christian den Anden sagde ved lignende Lejlighed: »Findes der nogen af eder, som ikke dette vil samtykke, og sig herimod paastædig gjør, da skikker Os ham hid, Vi ville selv straffe derover, som vedbør«. ³⁾

Selvejernes Deltagelse i Retsplejen ved Nævninger og Sandemænd tabte sig efterhaanden derved, at Kongens Ombudsmænd, Fogder, Lensmænd, som oprindelig kun mødte for at varetage Kongens Ret og paase, at det gik ordentlig til, medens Dommerkaldet udøvedes af 12 valgte Bønder, dels fik, dels toge sig Ret til Jurisdiktion. Alt Erik Glippings Haandfæstning 1282 tyder herpaa. I det 14de Aarhundrede gik Dommermyndigheden over til Herredsfogderne i alle verdslige Sager, der ikke udtrykkelig vare henlagte under Sandemænds eller Nævningers Paa-

¹⁾ Sj. T. 9de Maj 1648, XXX, 7.

²⁾ Hammerich: Nyt Hist. Tidsskr., I, 410, 411.

³⁾ Hammerich: Nyt Hist. Tidsskr., I, 414.

kjendelse. Det var Bønder, og de beskikkedes ikke af Kongen, men af hans Befalingsmænd, de kongelige Lensmænd, som de nu kaldtes. Herredsfogder nævnes alt i Valdemar den Tredies Forordning 1314. Den, som beskikkedes til Herredsfoged eller Thingshører, kunde ikke undslaa sig, ellers forbrød han sin halve Boeslod; men han kunde heller ikke afsættes, saa længe han skikkede hver Mand Lov og Ret uden Vild.¹⁾ Det var Almuesmænd, der sad i Herredsretten lige til Enevældens Indførelse, til dels meget senere,²⁾ og det var ogsaa fra det 15de Aarhundrede Bønder, der fungerede som Herredsskrivere. Mange af dem skreve en meget god, læselig Haand og vare fortrolige med Lovsproget. Kun naar dette ikke var anvendeligt, brugte de deres eget, Almuesmaalet.³⁾

Herredsdømmernes Stilling var iøvrigt forbunden med et stort Ansvar, og det samme gjaldt Meddømmernes. Underkjendtes deres Domme ved højere Ret, kunde det paadrage dem betydelige Bøder, ja Tab af Mands Helgd og Boeslod. En Retterthingsdom af 12te Juni 1572 kan tjene som Exempel. Ved denne bleve Herredsfogden og de 12 Thingmænd dømte til at kagstryges, fordi de fandtes med Urette at have dømt en Kvinde paa Bornholm i denne Straf for nogle Ukvemsord, hun beskyldtes for at have brugt. Herredsfogden var imidlertid af bornholmsk Adel med Skjold og Hjelm og kunde vel derfor ikke kagstryges, men han var »i Kongens Naade og Unaade«, sad en Tid lang i Blaataarn og maatte købe sin Ære af Kongen. Thingmændene slap da ogsaa for Kagstrygningen, men maatte købe sig fri ved Bøder til den dømte Kvinde og Kongen.⁴⁾

¹⁾ Jfr. Kofod-Ancher: Saml. Skr., II, 765—784. Rosenvinges Rets-historie, II, 169. Frederik den Førstes Haandfæstning, Art. 22. Baden: Danmarks Historie, III, 6.

²⁾ Jfr. Jørgen Bildes Beretning 1730. Danske Samlinger, IV, 193.

³⁾ Jfr. O. Nielsen: Gamle jydsk Tingsvidner, Fortalen.

⁴⁾ Jfr. Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie, 373, 399, 421 og Rosenvinges gl. d. Domme, 4de Samling, VII.

Omtrent paa samme Tid var en Herredsfoged dristig nok til at dømme en Adelsmand som Krybskytte, o: fra Liv og Gods, og han mistede derfor Embedet, da hans Dom blev underkendt;¹⁾ men dette var næppe nogen haard Straf. Dommerstillingen synes ikke at have været stærkt attraaet; ellers havde man ikke behøvet at sætte Straf for Vægtring ved at modtage den.²⁾

Det ansaaes ogsaa som en Byrde at være Sandemand eller Nævning, og fra det 15de Aarhundrede forekommer der hyppig Ansøgninger om Fritagelse derfor. I en Dom af 1537 siges om en Gaard, der havde tilhørt frie Mænd, »at der gik aldrig enten Skat eller Leding eller Sandemandstog eller Ranstog eller nogen Bønder-Tyngsel af den.³⁾ Kronens Bønder i Onsild Herred under Mariager Kloster, der vilde holde sig fri for Ranstog og andre Tog at gjøre eller at være udi Nævn, befalede Kongen 21de Juni 1582 »strængeligen« at opfylde deres Forpligtelse i saa Henseende.⁴⁾

Der er flere Exempler paa, at et eller flere Selvejerbylav eller Sogne havde Birkeret lige fra Valdemarernes Tid, ganske som Adel og Gejstlighed. Andre sagdes at »have søgt Ret under dem selv« fra Alders Tid. Endnu i 1518 gav Christian den Anden Bønder i Skaane Brev paa »til evig Tid« at maatte bruge Birk, holde Birkething og Birkeret. Nogle af disse Bondebirk vare meget smaa, f. Ex. Munkebo Birk, i hvilket kun fandtes 12 Bønder, »næppe saa mange at de kunde holde Thing, om nogen Lovfældning overgik dem«. Det henlagdes derfor 1578

1) Rosenvinges gl. d. Domme, 4de Samling, VII. Jfr. Danske Herregaarde Bramslykke 11te Bd.

2) I de 12 Aar 1572-84 fungerede 5 forskellige Herredsfogeder ved Faxø Herredsting. Brasch: Vemmetofte, I, 97. Hvert Herred havde sin egen i Herredet bosatte Foged. Han maatte ikke bo i Kjøbstaden, men skulde af Lensmanden anvises en Gaard i Herredet afgiftsfrit. Fr. 28de Juni 1617, Recessen 1643, 2den Bog, 6te Kap., 19.

3) Allen: N. R. H., III, 2den Afd., 24, 420.

4) Jydske Reg., III, 398. Trykt i Jydske Saml. VII, 101.

under nærmeste Herredsting, og det samme skete med flere lignende i Frederik den Andens Tid. Resten forsvandt i det 17. Aarhundrede eller omtales i alt Fald ikke længere ¹⁾).

Der haves forøvrigt ogsaa et Exempel paa, at et enkelt Sogn tidligere hverken hørte under Birkething eller Herredsting, men »søgte Ret under dem selv«. Det var Tilfældet med Viisbye Sognemænd, som ved kgl. aabent Brev af 8. Juli 1552 ²⁾ fik Lov til herefter at søge deres Ret ved Løfue Herredsting som Andre i Herredet.

At Selvejrbønderne, uagtet deres Dommermyndighed ved Herredsretten var indskrænket, dog ved Udgangen af det 14. Aarhundrede brugtes til vigtige Dommerhverv, viser Dronning Margretes Forordning 1396, hvorved Bønder eller Bøndergods eller andet Gods, som var frakommet Kronen siden Kong Valdemar »udfor af Danmark op til Tyskland«, inddroges, hvorimod det Kronen muligvis havde faaet med Urette skulde tilbagegives. Afgjørelsen skulde nemlig ske paa Retterthingene af 12 Dannemænd: 6 Riddere og Svende og 6 »ædle« Bønder ³⁾).

Ved Frederik den Førstes Haandfæstning lovedes det Selvejerne, at de skulde »nyde deres Gaard og Gods, som dennem med Rette tilhører, saa frit, som de gjorde i vor kjære Hr. Broders Tid.« Man har ment, at dette Løfte ikke blev holdt, og at navnlig Frederik den Anden gjorde Indgreb i Selvejernes Raadighed over deres Ejendomme: forhøjede de gamle staaende Skatter, »jævnede« eller omdelte deres Jorder, forbød dem at hugge paa egen Haand i deres Skove, at bygge nye Gadehuse eller at indtage Inderster, Husmænd og andre Fremmede uden Lensmandens Vidende ⁴⁾). Men de gamle staaende Skatter: Kværst 3: Ledingsafgift, Stud 3: Gjæsteri og Innæ 3: Arbejds-

¹⁾ Jfr. Molbech: Hist. Tidsskr. II. 509 og IV. 593.

²⁾ Bricka: Kancellibreve 1551—55. 170.

³⁾ Gehejmearkivets Aarsberetninger. V. 52.

⁴⁾ Jacobsen: Om Selvejergods i Juridisk Tidsskrift XVIII. 193.

eller Erridspenge, vare Afløsningsvederlag for Naturalydelser, som Kongen, i alt Fald for de to Sidstes Vedkommende, ansaa sig berettiget til at forhøje efter de forandrede Prisforhold eller atter at forlange in natura. Kongens Ret i saa Henseende kan maaske omtvistes, men hans Vilkaarlighed naaede i alt Fald næppe Christian den Andens. I dennes gejstlige Lov, Kap. 102, hedder det: Hvor Uskikkelighed er om frit Bøndergods, saa at Den som mindre haver, giver saa meget til Skat, som Den mere haver, da vil nu kgl. Majestæt, at tolv Bønder skulle tilskikkes med Lensmanden, som skulle forfare om den Bondegaard, som lidet haver, er god nok for den Udgift, deraf gaaer, eller om han mere taaler; og om en Gaard taaler at gjøres to Gaarde af, da give dobbelt Skat, om der ikke er Arvinger til, eller der gjøres to Gaarde af.*

De andre Indskrænkninger strakte sig næppe ud over Koldinghus Len, hvor Kongen mente at have en særlig Ret til at »gjøre og lade efter egen Behag og Villie, uden Nogens Indsigelse«. Jfr. foran Side 364. »Jævningen« eller Omdelingen af Jorderne stod i Forbindelse med Kongens mislykkede Bestræbelser for at gjøre alle Kronens Bøndergaarde lige gode, men for den Jord, der toges fra Selvejere, blev dog, efter Kongens udtrykkelige Befaling, givet Vederlag i anden Jord, jfr. S. 364. Forbudet imod at hugge i Skoven uden Udvisning gik ikke ud over den ældre Lovgivnings Bestemmelser, jfr. foran under »Skovene«, sigtede særlig til at bevare Skoven for Bønderne, Jagten for Kongen. Hensigten med Paabudet om at anmelde for Lensmanden, naar Inderster o. fl. tages til Huse, var heller ingen anden.

Det hedder i et Brev af 24. Marts 1587: »Nogle jordegne Bønder i Koldinghus Len hugge i deres Skove uden Udvisning og rydde Underskoven efter eget Tykke, andre indtage Husmænd og Inderster og andre Fremmede, som »forhærde« Gaarden og forøde Skoven. Da det er de jordegne Bønder og mest deres Efterkommere til Skade, at de forhugge Skovene, og da Kongen med ikke ringe

Bekostning har gjort Koldinghus Len til sin Endel og frie Vildtbane, vil han ikke tillade, at Skoven forhugges og Underskoven forødes, maa ingen hugge uden Udvisning enten i jordegne Skove eller anden Skov, Fællig eller Ene-mærker; men Lensmanden skal være forpligtet til at ud-vise de jordegne Bønder, som forlange det, hvad de til Nødtørftighed behøve, i deres egen Skov, hvor det er disse til mindst Skade. Inderster, Husmænd og »andet Selskab« maa ingen huse uden at give Lensmanden det tilkjende, og saafremt saadanne Fremmede ere tagne til Huse uden Lensmandens Vidskab og Tilladelse, skulle Bønderne svare til den Skade, de gjøre¹⁾.

Den Opfattelse, at Gaarden, Jorden, egentlig tilhører Ætten, ikke Besidderen, som endnu i vore Dage kan træffes i Bondestanden, var herskende fra ældgammel Tid. Bonden kunde efter Jydske Lovs I. 34. ikke afhænde sin Gaard, uden først at have lovbudt den til Frænderne. Lod han Gaarden forfalde eller Skoven forhugge, kunde han ikkjendes Bøder eller endog sættes fra Gaarden, der da overgik til nærmeste Frænde.

Paadrog en Selvejer sig Restancer af Skatter eller Afgifter, kunde Gaarden tildømmes Kronen, dog først efter at Bonden ved 12 Selvejeres Dom var dømt fra Gaarden, og ingen af nærmeste Frænder vilde overtage den. Men herved synes man ikke at være gaaet overilet tilværks. Der haves et Exempel paa, at en Bonde havde siddet i 18 Aar, uden at have svaret sine Afgifter, førend han blev sat ud²⁾. Og selv om det kom saa vidt, var det derfor ikke sagt, at Gaarden gik ud af Slægtens Besiddelse. Et Kongebrev af 19. April 1570 tillod saaledes nærmeste Frænde at overtage, uden Vederlag, en Gaard i Vester-Allinge, der alt var »skuret i Fald« for Skatter³⁾. Imid-

¹⁾ Jydske Reg. IV. 203. Trykt i Jydske Saml. VII. 110—11.

²⁾ Rosenvinge: Gl. Domme, Samling II Fortalen XXI og Dommen S. 195.

³⁾ Topografiske Samlinger. Allinge-Vester Nr. 1. G. A.

lertid var der ikke altid i saadanne Tilfælde Frænder, som vilde eller kunde overtage Gaarden. I et Brev af 5. Oktober 1596¹⁾ siger Kongen, at der »i Tryggevælde Len findes mange jordegne Bøndergaarde og Jorder, som tilforn haver været bygt og gjort Ægt, Arbejde og anden Herlighed af til Lensmanden paa Kongens Vegne, men nu ere øde og ubygte.« Kongen befalede derfor til Thinge udmeldt uvildige Dannemænd til at bese og taxere disse Gaarde for lidelig Skyld og Landgilde, og derefter skulde de sammenlægges til gode Gaarde, bebygges og bortfæstes.

I Christian den Andens gejstlige Lov, Kap. 104, bestemmes, at »Bønder, som ikke have mere end én Bondegård, og har Børn, som ville gifte sig i Bo med ham, eller de ikke kunne fordrage sig i Hus sammen, da maa Faderen bygge ham et Hus i hans Gaardsrum og udlægge ham Ager og Eng og hjælpe ham der til Gods, saa meget ham tykkes, i hans levende Live. Dog skal Faderen have Magt over Skov og Fiskevand, den Stund han lever og er det duelig at forestaa, og han skal udvise de andre det, som de skulle have til Ildebrændsel, og intet mere. Naar Faderen er død, da skal dem skiftes imellem«, o. s. v.

Denne Udstykningsret blev ophævet ved Christian den Tredies Recesser af 1539 og 1547. Det hedder i disse: »Efterdi at der findes mange Medarvinger blandt Bønderne her i Riget, som have Lod og Del i en Bondegård²⁾, og, enddog at Een besidder Gaarden, da fordriste de andre Medarvinger dem lige vel til at hugge udi samme Gaards Skove saa samme Bondes Skove derudover forhugges og saa godt som i Grund ødelægges, da have vi nu derom saa besluttet, at herefter dermed saa holdes skal, at hvilken Bonde, som besidder Gaarden, han skal bruge al Gaardens Eje baade i Skov og Mark, og ingen af de andre Med-

¹⁾ Sj. T. 1596 jfr. sammesteds 2. April 1597.

²⁾ Rosenvinge: Gl. Domme: Samling II. Fortalen XX nævner et Exempel paa, at 24 Personer havde Part i en Gaard.

arvinger skulle bruge nogen samme Gaards Tilliggelse, men skulle annamme Skjeppeskyld — »Skippeskyldt« — af den som Gaarden besidder, hvis den kan ydermere taale, efter Lensmandens og Samfrændernes Tykke; skeer det og saa, at Den, som Gaarden besidder, forhugger eller lader forhugge samme Gaards Skov til Upligt eller og forkommer noget af den Ejendom, som dertil liggende er, og ikke holder Gaarden ved Magt, da skal vor Lensmand have Magt med de andre Medarvinger, at sætte der en anden paa igjen af Medarvingerne, som vil og kan frede Skoven og holde Gaarden og Ejendommen ved Magt og rede der fuldt af til Kronen og hans Medarvinger Skjeppeskyld, som han bør at gjøre, som foreskrevet staaer.«

Fra den tidligste Middelalder var det Sædvane, at Kongen overdrog sin Bryde, senere sin Foged eller Lensmand, at udøve alle kongelige Rettigheder lige over for alle Landets Indbyggere, ikke alene Kronens Fæstere, men lige saa fuldt Selvejerne. Disse sattes derved i et underordnet Forhold til Lensmændene, som alt for meget kom til at ligne Tjenerens til Husbonden, og dette Forhold fandt et betegnende Udtryk deri, at Selvejerne maatte give en, oprindelig vistnok frivillig, senere sædvansmæssig Kjenndelse, »Husbondhold«, som det synes, ikke blot ved Ejerskifte, men ogsaa ved Skifte af Lensmand. Dette sidste var en Misbrug, men saa almindelig, at den omtrent blev Sædvane. Husbondholdet var i Regelen en hel Del mindre end en Indfæstning¹⁾, som oftest bestemt »fra Arilds Tid« og nærmest at betragte som et Underdanighedsbevis²⁾, eller maaske ogsaa som et Vederlag for det Værn, Lensmændene efter deres Lensbreve altid vare forpligtede til at yde deres Underhavende. Enkelte Bønder kunde dog

1) Efter Malmøhus Lens Regnskab var f. Ex. i 1651 Husbondholdet 2—7 Rd., medens Indfæstningerne naaede op til over 150 Rd. Ar. Berntsen, II. 128, angiver Husbondholdet højere, fra 10 til 16 Rd.

2) »Et Indicium, at han er, og at Bonden ham antager og bekjender for sin Herre og Husbond«, siger Ar. Berntsen, II. 129.

eje deres Gaarde »saa fri, som andre Riddersmænds Mænd havde deres Gaarde friest«¹⁾; og i Midten af det 17. Aarhundrede var der endnu mange Selvejere i Jylland, der hverken gave Husbondhold eller Landgilde eller anden Tynge, men »vide dog deres Herskab«, til hvilket de aarlig gave »en ringe Ting Leding, Gjæsteri eller deslige«. En stor Del jordegne Bønder i Skaane, Halland og Bleking var derimod saa stærkt bebyrdet med Landgilde, Husbondhold, Ægt og Arbejde, at de »fast lige med andre dem maa lade finde«²⁾.

Ar. Berntsen mener iøvrigt, at førend »Skipper Klements Tid« var der ingen anden Forskjel paa Adelsgods og Selvejergods, end at det sidste svarede Stud og Ledingskat, det første ikke, efter Kong Eriks Haandfæstning af 1244.

Som alt foran berørt, kastede Adelen sig i det 16. Aarhundrede paa Landhusholdningen og arbejdede ivrig paa at samle sit hidtil over hele Riget spredte Jordegods, dels ved Kjøb af Selvejergods, men fornemmelig ved Mageskifter indbyrdes og med Kronen, der efter 1536 raadede over henved $\frac{2}{3}$ af alt Jordegods. Hvitfeld roser Kong Hans, fordi han gjerne mageskiftede med sin Adel. Christian den Anden var mindre tilbøjelig dertil, men hans Efterfølgere desto mere. Mageskifterne tiltog derfor i Slutningen af det 16. og Begyndelsen af det 17. Aarhundrede efter en stor Maalestok, og ved disse bortbyttede Kronen ikke blot Fæstegods, men ogsaa Selvejergods, d. v. s. alle Kronens Rettigheder overfor dette, som oftest med Tilladelse for Herremanden til »aldeles frit og ubehindret at kjøbe og tilforhandle sig og Arvinger« Selvejergaardene. Dette var i afgjort Strid baade med gamle og nye Forbud imod, at Adelen erhvervede frit Bøndergods.

Indtil Valdemar Atterdags Tid var de privilegerede Stænders Ret til at forøge deres Jordegods vistnok ube-

¹⁾ Danske Atlas V. 265.

²⁾ Ar. Berntsen: I. 130. II. 10. III. 412.

grænset, men denne Konge søgte at hindre, at de erhvervede frit Bøndergods, og hans Datter, Dronning Margrete, satte igjennem, baade at alle Kjøb af saadant, der vare foregaaede i Kong Olafs Tid, erklæredes ugyldige, og at »gode Mænd« forpligtede sig til intet Bøndergods at købe eller mindske Kongens »Ingeld«, førend Kong Erik kom til Lavalder og kunde enes med dem om: faa Forpligtelsen fornyet¹⁾. Senere blev det gjældende Ret, at Adel og Prælater ikke maatte erhverve Selvejergods uden Kongens Samtykke. Frederik den Førstes Haandfæstning forbød ubetinget Adelen at erhverve frit Bøndergods, og Christian den Tredie sagde i et Brev 1552: »Det er os ulideligt, at Bøndergods skal sælges til Frimænd, og vor og Kronens Tynge dermed formindskes«²⁾; men det forhindrede dog ikke, at en Mængde Selvejergaarde bortskiftedes. Sagen var nemlig, at Kronen ansaa Mage-skifterne endnu fordelagtigere for sig end for Herremændene, og i den følgende Tid hørte de derfor til Dagens Orden.

Naar nu en Selvejer var bortskiftet, havde han i Virkeligheden faaet en ny Konge i Herremanden, der havde erhvervet alle de kongelige Rettigheder i Selvejergaarden; og vilde den nye Konge ingen Selvejere taale paa sit Gods, havde han Midler nok til at friste eller tvinge selv en stridig Selvejer til at afstaa sin Ejendomsret. I det 16. Aarhundrede lode vistnok mange sig friste til at sælge strax, thi Prisen var høj; der blev betalt 3—500 Rd. for en Selvejergaard, og det var ikke vanskeligt at faa en anden Gaard i Fæste; men i det 17. Aarhundrede faldt Prisen til 70 Rd. om: Værdien af 1 Td. Hartkorn Fæstegods³⁾, saa den kunde ikke friste Nogen. Det fik da saa

¹⁾ Erslev: Dronning Margrete. 126. 200. 295. Gehejmearkivets Aarsberetninger V. 52. Molbechs Diplomer Nr. 39.

²⁾ Danske Atlas V. 422. Det citerede Kongebrev angik dog nærmest Kjøbstadgaarde. Ved »Bøndergods« forstodes sagtens skattepligtigt Gods i Almindelighed. Jfr. Brickas Kancellibreve 1551—55, S. 107. Brev 30. Decbr.

³⁾ Becker: Danske Herregaarde. Valdemar Slot. To Selvejere i Dragsholm Len solgte 1607 deres Ejendomsret, imod at de og

meget mere at betyde, at Herremanden kunde fri den Bonde, der afstod sin Selvejerret og fæstede sin Gaard, for at svare dobbelt Skat, naar Landehjælp krævedes, kunde love ham og maaske hans Efterfølger Fæste uden eller mod ringe Indfæstning eller forhøjede Afgifter og værne ham imod alle Lensmands-Vilkaarligheder; og var dette ikke tilstrækkeligt, saa vare »Herlighederne«, Retten til Gjæsteri, Ægt og Arbejde, ikke mere bestemte, end at Herremanden ved Misbrug af dem kunde gjøre Bonden Livet saa utaaleligt, at han tilsidst maatte give efter.

Da Frederik den Anden i Slutningen af Halvfjerdserne samlede sit store koldingske Gods, købte han stundom selv de Selvejergaarde, han bortskiftede. Han betalte f. Ex. i 1579 Erik Lunge 1500 Rd. til Købet af tre jordegne Gaarde, som Kongen havde tilskiftet ham, og Aaret efter 300 Rd. og 10 Alen Engelsk for en Gaard i Lerskov, men erklærede da, at han efter denne Dag ikke vilde købe noget »selvegent« Gods. Derimod tilbød han i 1580 »en stor Hob jordegne Bønder« i Koldinghus Len, der havde klaget over at være højere forskyldet, end deres Gaarde kunde taale, Nedsættelse i Kornskylden, naar de vilde afstaa deres Selvejerret, »saa at de siden ikke ydermere besværes med Skat eller i andre Maader, end som andre Kronetjenere, der ikke selv have frit jordeget Gods«¹⁾.

Det kunde dog ogsaa hænde, at en bortskiftet Selvejer uden Omstændigheder blev sat ud af sin Gaard. En saadan, Jakob Bertelsen, fik f. Ex. den 4. Septbr. 1578 Befaling til at fravige sin Gaard »Bjergh«, som Kongen havde bortskiftet til Lensmanden paa Skanderborg, Klavs Glam-bæk, med Ret til strax selv at besidde den. Dog skulde Bonden, »af synderlig Gunst og Naade«, have en Kronens Gaard i Livsfæste fri for Landgilde, Ægt, Arbejde, Skat

deres Hustruer for Livstid beholdt Gaardene fri for Ægt og Arbejde, men ikke for Landgilde, hvilken Kongen befalede fastsat af uvidlige Dannemænd. Brev 16. April 1607. Sj. T. XX. 156.

¹⁾ Brev 22. Nov. 1578, 4. Decbr. 1579, 1. April 1580. Jydske Reg. II. 118. 181. III. 96. Trykte i Jydske Saml. VII. 95—99.

og al anden Tyngge og Afgift, for at han ikke skulde »have sig derudi at beklage« ¹⁾).

En værre Medfart blev en Bonde i Todbøl²⁾, Føvling Sogn, Malt Herred, til Del. Kongen skrev nemlig den 1. Februar 1604 til Lensmanden paa Riberhus:

»Vor Gunst tilforn! Vid, at eftersom Vor kjære afg. Farfader, salig og højlovlig Ihukommelse, Anno 1580, iblandt andet Gods, haver tilskiftet afg. Fru Kirsten Ulfeldt en Gaard i Tobøll, der i Riberhus Len liggende, Christen Thøgersen paaboer, og der Vores Befaling til gode Mænd er udgangen, som samme Gods skulde besigtige, førend derom med Skifte er bleven til Ende gjort, hvor fornævnte Christen Thøgersen for Os elskelige Arild Hvitfeldt til Oddersbjerg, Danmarks Riges Kansler, og afg. Erik Lykke, som til samme Gods at besigtige vare forordnede, med hans oprakte Fingre bekjendt sig en Krone og Fæstebonde at være og derfor berettede, hvad han kunde saa og avle (eftersom Du af denne Udskrift af samme deres Besigtigelse, hvad denne Gaard er belangende, Vi Dig derfor tilskikker, noksom haver at forfare,) efter hvilken hans Bekjendelse han og siden til fornævnte Fru Kirsten Ulfeldt er bleven bortskiftet for en Krone og Fæste Gaard, dernæst udi 17 Aar, efter at samme Skifte er til Ende gjort, haver han tilholdet sig Bondeejendommen i samme Gaard efter nogle gamle Kongebreve, han derpaa skal have havt, hvorpaa han og Anno 98 skal have forhvervet Vor og Danmarks Riges Raads Dom, og efter at Os elskelige Eggert Abildgaard til Skodborg, Vor Mand og Tjener, nu begjærer Vederlag af Os og Kronen for Bondeejendommen i samme Gaard, som formedelst fornævnte Christen Thøgersens falske og løgnagtige Bekjendelse fornævnte Fru Kirsten Ulfeldt er bleven tilskiftet fra Kronen for en Fæstegaard, da bede Vi Dig og ville, at Du fornævnte Christen Thøgersen, som en Løgner og

¹⁾ Topografiske Samlinger. Bjerre Nr. 1. G. A.

²⁾ Skrives ogsaa Tobøl, Thobøll, Tovbøl eller Todbyl.

Meneder for saadan hans Bekjendelse lader tiltale og forfølge og derefter lader straffe, som vedbør, eller og hannem derhen holder, at han tiltænker at stille fornævnte Eggert Abildgaard tilfreds, saa at Kronen ikke derover enten nu eller i Fremtiden kan lide nogen Skade. Dermed sker vor Villie. Befalende Dig Gud!

Skrevet paa Vort Slot Koldinghus den 1. Februar 1604.

Under vort Signet.

Christian.

Os elskelige ærlig og velbyrdig Albret Skeel¹⁾, Vor Mand, Tjener og Embedsmand paa vort Slot Riberhus.*

Den Brevet vedlagte Udskrift lyder saaledes:

»Efter Arild Hvitfeldts og Erik Lykkes Besigtigelse om hvis Gods kgl. Maj. haver tilskiftet afg. Fru Kirsten Ulfeldt, haver Christen Thøgersen med oprakte Fingre for dem bekjendt at skyldte: Pendinge 5 Mark og til Boufjagt 1 Td. Øl, at kan derpaa saa og avle: Rug 7 Ørter, Byg 20 Skjæpper, Boghvede 1 Td., Eng 45 Læs.

Niels Kragh.«²⁾

Udskriften indeholder saaledes ikke, som Kongen forudsætter, noget om, at Christen Thøgersen har svaret, at være »en Krone og Fæstebonde«. I den Retterthingsdom af 1598, der anerkjender hans Selvejerret³⁾, hedder det, at han »med andre Vore og Kronens Tjenere« havde været med til for gode Mænd at bekjende og optegne, hvad Sæd og Avling den Gaard kunde taale, og havde ogsaa rigtig opgivet, at der af Gaarden, efter Kong Frederik den Førstes Kjøbebrev af 1527, aarlig svaredes til Kronen 5 Mark Pendinge særlig Skyld og 1 Td. Øl til »Bofvejact« (Bogejagt, Klapjagt), men var fri for Gjæsteri og anden Tynge, lige som andre Bønder, der havde kjøbt sig fri af Kong Hans. Dommen nævner derimod ikke et Ord om, at Christen Thøgersen skulde have erkjendt at være Fæstebonde.

1) Albret Skeel til Fusinge, Rigsraad Christen Skeels Fader.

2) Topografiske Samlinger. Tobøll Nr. 3 og 4. G. A.

3) Secher: Retterthingsdomme 1596—1604. 223.

Lensmanden havde ingen Lyst til at adlyde Kongens Befaling. I et Brev til Kansleren, Niels Kragh ¹⁾, forlangte han nærmere Ordre og sendte den omhandlede Retterthingsdom til Eftersyn, da han forudsatte, at Kongen ikke kan have kjendt den. »Og beder Dig gjerne«, slutter han, »at Du for min Skyld forhjælper ham (Bonden) derud inden til Rette, hvis muligt er, og Du ville have vel gjort og bødet mig til herom tilbage igjen.«

Sagens endelige Udfald kjendes ikke; men om Christen Thøgersen end ikke blev dømt som Meneder, saa gjorde Mageskiftet alligevel et stort Skaar i hans Selvejerfrihed.

Efter at han havde faaet sin Ret erkjendt ved Retterthinget, uanseet at Kronen havde bortskiftet ham som Fæster med »aarlig Landgilde, Gjæsteri, Sagefald, Ægt og Arbejde«, erhvervede han ogsaa en Herredsthingsdom for, at han skulde være fri for Ægt og Arbejde; men denne Dom underkjendtes ved højere Ret. Under Paaberaabelse af »gode Mænds Domme, som udi slige Sager dømte ere, baade til Landsting og andre Steder, saa og efter den vanlig Brug, som er i vort Land Nørrejylland, saa vel som i andre vore Lande, at Selvejerbønder gjøre Ægt og Arbejde saa vel som Kronens og Adelens Bønder«, — dømte Landsdommerne, Iver og Mogens Juul, Christen Thøgersen til at gjøre Ægt og Arbejde, og Kongens Retterthing stadfæstede 12. Oktober 1599 Landsthingsdommen, »efterdi alle jordegne Bønder gjøre Ægt og Arbejde« ²⁾.

Ved disse Mageskifter fremmedes saaledes i høj Grad den Forvandling af Selvejere til Fæstere, som paabegyndtes i 1536 i de 49 jydskes Herreder, der havde deltaget i Skipper Klements Fejde; og Haand i Haand med dem gik en Række Foranstaltninger, der trykkede de tilbageblevne saa haardt, at de efterhaanden maatte dele de andres Skjæbne.

Efter Christian den Andens Fordrivelse blev det en

¹⁾ Topografiske Samlinger. Tobøll Nr. 5. G. A.

²⁾ Secher: Retterthingsdomme 1596—1604 268.

ufravigelig Regel ved nye Skattepaalæg, at Selvejere betalte dobbelt imod Fæstere. Paa Øxenhandelen fik Herremænd og Kjøbstadboere Eneret. Pengevederlaget for de gamle, oprindelig in natura ydede Skatter forøgedes i Forhold til de stegne Priser; men værre end alt andet var den ubegrænsede Forøgelse af Ægter og Arbejder til Kronens Behov, som tildels var en Følge af, at Kirkens Gods inddroges under Kronen¹⁾.

Det er derfor ikke usandsynligt, at Borgerstandens Klager 1660 over, at 6000 Selvejere paa den Tid vare forvandlede til Fæstere, har været beføjet, naar under dette Tal medregnes de Gaarde i de da afstaaede Provinser, som havde lidt samme Skjæbne. Tør man antage, at Selvejernes Antal i Valdemarernes Tid udgjorde omtrent 20 % af samtlige Gaardbrugere, i 1536 omtrent 15 %, i Midten af det 17. Aarhundrede omtrent 10 % og ved Enevældens Indførelse 8 %, stemmer det ogsaa nogenlunde hermed²⁾.

I de to andre nordiske Riger saa det paa den Tid ikke bedre ud for Selvejerne end hos os. Efter Durels Mandtal var der i Norge kun 4728 Odelsbønder imod 31,527 Lejlændinger og 10,105 Husmænd. I Sverrig vare efter Fryxells Mening (Berättelser X. 68) af Rigets 65,000 Hemman 53,170 i Adelens Hænder under Dronning Christinas Regjering. Andre nævne $\frac{4}{5}$, $\frac{5}{6}$ eller $\frac{5}{7}$ af Sverrigs Jord som værende i Adelens Besiddelse under Carl den Ellevtes Formyndere (Fryxell XIV. 133). Men alt længe førend det kom saa vidt, vare de svenske Skattebønder 3: Selvejere under et Tryk, der var endnu voldsommere, end det, de danske underkastedes. Den Tilvæxt i Styrke, Kongemagten fik i Sverrig, som i Danmark, ved »Reformationen«, brugtes eller misbrugtes fuldt saa stærkt af Gustaf Vasa og hans Sønner som af Christian den Tredie og

¹⁾ Jfr. nedenfor under »Innæ«.

²⁾ Jfr. Bilag A.

hans Efterfølgere. Den Sidste konfiskerede som Erobrer en stor Mængde Selvejeres Ejendomsret og forøgede de øvriges Byrder; den Første bortfortolkede omtrent alle de svenske Skattebønders. Han sagde (Brev 15. April 1541), om disse, at »de låta sig tycka, efter de äro med lagligt arf, köp eller eljest komna till slike skattehemman, måga de väl fara med dem huru dem synes, — der svara wi så till, at så långa de hålla sådanna Kronens hemman vid makt med laga bygning och andra nödtörfter, så måga de väl höra dem till; men når det icke sker, så höra de oss och Sveriges Krona till.« Som »Riksens Herre« til-egnede han sig samme Ret overfor Skattebønder som Adelen overfor sine Landboer (Brev 29. Juni 1547). Han forordnede, hvorledes de skulde vedligeholde deres Bygninger, dyrke deres Jord og føre deres Bedrift. Han straffede dem med Bøder, ja stundom paa Liv og Gods, om de solgte Smør til Udlændinge for mindre end 38 Mark Tønden, eller betalte mere end 6 Mark for et Skip- pund Salt, eller solgte deres Øxne til Andre end Kongen eller hans Fogder, eller ikke havde bjerget deres Hø inden Olsmesse, eller høstet Sæden inden Bartholomæusdag, eller plukkede Olden, førend de vare modne, eller høstede deres Rug for tidlig, eller ikke holdt deres Grøfter og Hegn, som Kongen vilde have det, ja endogsaa naar de holdt mere Kvæg, end han syntes, deres Jord kunde føde. Og havde en Selvejer mere Jord, end han selv kunde dyrke, og derfor lejede den bort, tog Kongen Landgilden (Brev 26. Maj 1551. Jfr. forøvrigt Forssell: Bidrag till Historien om Sveriges Förvaltning under Gustaf den Første).

De norske Bønder havde ingen politiske Rettigheder, og de svenskes var førend 1660 i Virkeligheden af lige saa ringe Betydning som de danskes (jfr. bl. a. Ruhs: Svea Rikes Hist. IV. 99. 450. Hallenberg: Svea Rikes Hist. under Gustaf Adolf. II. 672. Fryxell XIV. 175 og Odhner: Sveriges inre Hist. 391. 402).

C. Herremænd.

Efter et Mandtal af 1655¹⁾ talte den dansk-norske Adel da 132 Slægter og 510 Familier med egen Husstand. Man mener dog, at der mangler nogle, især norske; 600 Familier formodes at være rigtigere. Den norske Adel skal have udgjort $\frac{1}{10}$, den skaanske formodentlig omtrent $\frac{1}{5}$. Af de 132 Slægter hørte kun Halvdelen til Højadelen o: den, der siden 1536 havde afgivet Medlemmer til Rigsraadet²⁾. Den anden Halvdel var altsaa Resterne af Lavadelen.

Tidligere var Adelen talrigere, men mange Slægter uddøde — over 70 fra 1559 til 1648³⁾ — eller forarmedes og sank ned i Bondestanden⁴⁾. Rigsraadet var imod nye Slægters Nobilitering.

¹⁾ Suhms Samlinger II, 2 H., jfr. Durels Relationer sammesteds 3 H. 44.

²⁾ Hammerich: Hist. Tidsskr. 3 R. II. 45.

³⁾ Gjellerup: Hist. Tidsskr. 4 R. IV. 30.

⁴⁾ Hammerich: Danmark under Adelsvælden IV. 116, antager, at den danske Adel ingensinde har talt et fuldt Tusinde mandlige Medlemmer. Derimod mener Velschow, Hist. Tidsskr. IV. 40, at Herremændenes Tal i Erik Emuns Tid var 4400 og senere henved 5000; men hans Beregning er bygget paa, at Flaaden den Gang talte 1100 Skibe med Plads til 4 Heste paa hvert Skib, og at der var lige saa mange adelige Ryttere som Heste, hvilket turde være temmelig usandsynligt (jfr. Hvitfeldts Fortale til Christian den Førstes Historie om Hesteaantallet paa Valdemar Seiers Skibe). Og selv forudsat, at Skibenes Antal er rigtigt, og at de alle havde Plads til 4 Heste, er det jo ikke sagt, at alle Pladserne vare optagne. Et Rytterkorps af 4400 Mand var paa den Tid en uhørt Styrke. Erik Emun vandt Slaget ved Fodevig ved Hjælp af 300 Ryttere. Da Dronning Margrete i 1389 drog

Herremændenes Forrettigheder bestode oprindeligt deri, at de, imod at gjøre Rostjeneste, vare fritagne for at svare Skatter af den Jord, de dyrkede for egen Regning, og havde Ret til at oppebære 3 Marks Bøder af deres Underhavende. I Regelen havde de ogsaa Skattefrihed for deres Ugedagstjenere, dog med visse Indskrænkninger, undertiden ogsaa for deres Landboer. Retten til at oppebære Bøder udvidede Erik Glipping i 1284 til ogsaa at gjælde 6 og 9 Marks Sager, saa at han kun forbeholdt sig 40 Marks Sagerne. Disse maatte Christian den Anden ved sin Haandfæstning overlade til Medlemmer af Rigets Raad, og endelig gav Frederik den Første den hele Adel »denne drabelige Frihed«, som Hvitfeld kalder den ¹⁾.

I 1475 erhvervede Adelen Toldfrihed for det tyske Øl, den indførte til eget Brug ²⁾ og var ligeledes fri for den senere paalagte Accise. Den beskyldtes for at misbruge denne Frihed ved at sælge »Zisesedler« paa Varer, der indførtes af Kjøbmænd og Andre ³⁾.

Christian den Tredie gav, om end modstræbende, Adelen Tiendefrihed for deres Sædegaarde ⁴⁾. Ved Haandfæstningerne erhvervede Adelen Tid efter anden Eneret til Sæde i Rigens Raad og de overordnede Domstole, til at erholde Len, til at besidde frit Jordegods, og nogle fik desuden Birkeret: Myndighed til selv at beskikke Dommere paa deres Jordegodser ⁵⁾ og til at kalde Præster,

mod Kong Albrecht, bestod hendes Hær af højst 1500 Ryttere. (Erslev: Dronning Margrete. 163.) I det nys udkomne 5. Bind 3. Hefte af Historisk Tidsskrift har Professor, Dr. phil. Erslev forøvrigt nu fuldstændig godtgjort de Velschowske Beregnings Uholdbarhed.

¹⁾ Jfr. Rosenvinges Afhandling i Jur. Tidsskr. 17 Bd., S. 310.

²⁾ Hvitfeld 952.

³⁾ Fr. 8. April 1629 og 21. Juli 1647, jfr. Durels Relationer i Suhms Samlinger II. 72 og Suhms nye Samlinger I. 202.

⁴⁾ Jfr. under »Tienden«.

⁵⁾ Birkeretten var forøvrigt ikke en Særrettighed for Adelen. Bondebirkerne have vi foran omtalt. Gejstligheden havde ogsaa sine Birk. Erik Glipping bekræftede i 1272, 75 og 79 blandt

hvor de ejede Kirken. Retten til at bygge befæstede Borge, som Dronning Margrete fratog, men Kong Hans gjengav Adelen, tabte sin Betydning i det 17de Aarhundrede.

I visse Henseender ere Adelen's Forrettigheder maa-ske blevne noget overvurderede. Dette gjælder særlig om Skattefriheden og om Eneretten til at besidde frit Jordegods. Den første gjaldt i Virkeligheden kun i Fredstid, og for den talrige »menige« Adel, der kun ejede lidet Gods, sædvanlig kun en enkelt Gaard, var den hyppig et ganske utilstrækkeligt Vederlag for Rostjenesten. Desuden gav saavel den lavere som den højere Adel ofte betydelige »godvillige« Skatter baade i Freds- og Krigstider. Den anden medførte, ret regnet, snarere Tab end Fordel, i alt Fald for Alle, der vilde sælge eller laane, da de maatte søge Kjøbere eller Laangivere i en saa snæver Kreds, at de vel ofte ingen fandt. Den blev derfor ogsaa overtraadt¹⁾.

andre Friheder, som hans Farfader, Valdemar Seier, havde givet Økloster, ogsaa dets Birkeret. (Danske Herregaarde: Oxholm). Tirsbæk havde sit eget Birk efter et Tingsvidne af 1401, og dette skal være det tidligste bekjendte adelige Birk. (Danske Herregaarde: Tirsbæk). I 1655 var der, efter Ar. Berntsen I. 3. 4. 6., ialt 53 kongelige og private Birk, hvoraf 16 i Sjællands Stift, 6 i Fyens 3: Fyen, Laaland, Falster og Smaaøerne, 18 i Aarhus Stift, 9 i Aalborg og 4 i Ribe Stift. I Skaane, Halland, Bleking, paa Bornholm og i Viborg Stift fandtes ingen Birk. De omfattede et halvt, et helt Sogn, somme Steder to eller tre Sogne. Om Birkerettens Oprindelse, jfr. Steenstrup: Studier over Valdemars Jordebog 19.

- ¹⁾ Baade under Kong Hans og Christian den Anden klagedes der over, at Vanbyrdige købte frit Gods, vare Lensmænd og Landsdommere, og selv under Frederik den Anden var der enkelte uadelige Lensmænd. (Allen: N. R. H. II. 588. 591. Erslev: Konge og Lensmand). Ogsaa i Christian den Fjerdes Tid klagedes der over, at Uadelige, imod Haandfæstningen, tilforhandlede sig og brugte frit Jordegods ved Kjøb eller Pant eller Indførsel. (Sj. T. 29. Nov. 1641. XXVII. 263). Uadelige havde forøvrigt Ret til at tage Pant og gjøre Udlæg i adeligt Gods, men skulde inden Aar og Dag afhænde det til Adelige.

Endelig var Stillingen som Lensmand næppe altid saa indbringende, som det saa ud til, naar man fradrager de meget betydelige Udgifter, Lensmanden maatte afholde til hele den civile og militære Administration, Rejser til Hove og andre Steder med talrigt Følge, m. m.

Den saakaldte Hals- og Haandsret gav Ret til at lade Forbrydelser, der medførte Straf paa Liv og Lemmer, paa-tale og den endelige Dom fuldbyrde, men medførte tillige Forpligtelse til at gjøre det¹⁾. Den vilde følgelig have været en tvivlsom Herlighed, hvis den ikke havde været forenet med den foran nævnte Ret til Bøderne i alle Misgjerningssager; men disse vare ganske vist en god Indtægtskilde i en Tidsalder, da næsten enhver Misgjerning kunde sones med Bøder. Vel var der Herremænd, som mente, at Hals- og Haandsretten gav dem Frihed til at tage sig selv til Rette lige over for deres »Tjenere«, naar disse antoges at have forseet sig, men Domstolene straffede, i alt Fald lige til de sidste Aar af det 16de Aarhundrede, Forsøg herpaa med Voldsbøder²⁾.

Retten til at udnævne Herredsfogder var ingen adelig Rettighed. Den udøvedes kun af Lensmændene paa Kongens Vegne.

Adelen havde ikke noget privilegeret Værnething undtagen i Livs- og Æressager og Sager, som Kongen eller hans Fogder kunde have med den. Saadanne indbragtes for Rigsraadet³⁾.

Det er en Selvfølge, at Adelens Forrettigheder fornemmelig kom den lidet talrige Højadel tilgode. Den politiske Indflydelse var saa godt som alene i dens Haand. Kun sjældent øvedes nogen saadan af Smaaadelen, som da den i 1536 satte Kongevalget i Ry igjennem⁴⁾.

¹⁾ Rosenvinge: Jur. Tidsskr. 17. Bd. 310.

²⁾ Se f. Ex. Secher: Retterthingsdomme 1596—1604. S. 67.

³⁾ Christian den Førstes Privilegier for Jylland. Danske Magazin I. 319.

⁴⁾ Erslev: Konge og Lensmand 82.

Højadelens Magt var iøvrigt, trods alle Haandfæstninger, alt andet end overvældende, naar Kongemagten var i kraftige Hænder. Hverken under Valdemarerne eller Dronning Margrete, saa lidet som under Kong Hans eller Christian den Anden, havde Adelen stort at sige¹⁾; og det Overmod, der greb den i de 10 Aar, Kong Frederik den Første regjerede, blev ganske kuert under Christian den Tredie og Frederik den Anden²⁾. Selv under Christian den Fjerde var »Adelsvælden« ikke større, end at Kongen i det halve Aarhundrede, han regjerede, maaske med Undtagelse af hans sidste Leveaar, gjorde omtrent Alt, hvad han vilde, baade hjemme og ude, om det end stred nok saa meget imod Rigsraads og Adels Meninger, hvilke iøvrigt i alle Hovedspørgsmaal utvivlsomt vare et tro Udtryk af det menige Folks.

Heller ikke lige over for Undergivne, særlig Bondestanden, synes Adelen, i alt Fald førend den almindelige Elendighed efter Trediveaarskrigen tog Overhaand og demoraliserede hele Samfundet, at have misbrugt sin Vælde synderlig mere eller mindre, end Magten til alle Tider misbruges af dens Ihændehavere, end sige »traadt hele Nationen under Fødder«³⁾. Dette gjælder Adels Færd baade paa det offentlige og det private Omraade.

Dens Indflydelse paa og Deltagelse i Retsplejen var vel omfattende, men de andre Stænders var heller ikke ringe, og den højeste Dommermagt var, i det mindste fra Valdemarernes Tid, i Kongens Haand og Dommervirksomheden et af hans vigtigste Hverv⁴⁾. »Kongen skal overholde Dom, gjøre Ret og frelse dem, der med Vold tvinges«, siger Jydske Lov, Fortalen. Knytlinge Saga

¹⁾ Erslev: Dronning Margrete. Rigsraadets Klager: Allen: N. R. H. II. 589.

²⁾ Adels Besværinger 6. Juni 1583. Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Christian den Fjerdes Tid, I, 19.

³⁾ Allen: Danmarks Historie 378.

⁴⁾ Jfr. I. E. Larsen: Saml. Skr. I. 2, S. 305—25.

berømmer Erik Ejegod, fordi han haandhævede Lovene og holdt over, at de Store og Mægtige ikke udsugede eller undertrykte Almuen. Erik Emun og Erik Plovpenning roses for at have overholdt Loven og skaffet hver Mand Ret, »hvor ud over mange af de Ypperste udi Riget vare hannem vrede og modstændige«, siger Hvitfeld om Erik Plovpenning. Valdemar Atterdag haandhævede Retten med Alvor og sad selv paa Landsthing og Retterthing i Uger og Maaneder. Selv den unge Kong Oluf sad paa Retterthingene i sine sidste Aar. Erik af Pommern holdt skarp Justits, uden Persons Anseelse¹⁾. Ogsaa de efterfølgende Konger vedbleve i samme Spor. Christian den Tredie siges at have vundet Menigmand for sig særlig ved sin Omhu for Retsplejen og Iver for at hjælpe Enhver til Lov og Ret²⁾. Christian den Tredie og Frederik den Anden ride selv Markeskjel i Ejendomstrætter³⁾, og Christian den Fjerdes Dommervirksomhed har jo været Gjenstand for megen Beundring, maaske dog noget overdreven.

At Retsplejen lige fuldt havde sine store Mangler, er utvivlsomt. Christian den Anden klagede⁴⁾ over »den store Brøst, uchristelige og uærlige Gjæringer og Vildfarelser, som her udi vore Kjøbstæder i lang Tid været haver, med ulovlige Domme, uretfærdige og uskjellige Vidner«, o. s. fr. Herredagsbeslutningen 1533⁵⁾ taler om »de mangfoldige Mord og Manddrab, som desværre her udi Riget skeer«; og det er jo bekjendt nok, at ogsaa i det 17de Aarhundrede hørte Manddrab til Dagens Orden, selv blandt Slægt og gode Venner. I Recessen 1537 § 18 siges, at »mange uretfærdige Domme udgives«, og den sætter Straf for vrangvise Dommere. Ligesaa Forordningen

1) Jfr. Kofod-Ancher: Saml. Skr. I. 62 ff.

2) A. Heise: Wolfgang von Utenhof, Hist. Tidskr. 4 R. VI. 222.

3) Ny danske Magazin VI. 167. Jacobsen: Hist. Tidskr. II. 5. Rosenvinge gl. Domme II. 18.

4) Indledningen til verdslige Lov.

5) Danske Magazin III. 110.

30 Marts 1568. Sæderne synes efter Reformationen at have været lige saa raa, Voldsomheden lige saa stor, Sikkerheden for Liv og Lemmer lige saa ringe som i Middelalderen ¹⁾, den kriminelle Retspleje, efter vore Dages Maalestok, grusom og vilkaarlig; men det var næppe bedre noget Steds i hele den øvrige Verden, hos vore nærmeste Naboer endnu værre.

Dog synes Retstilstandens Mangler hos os at have været mindst paa det privatretlige Omraade, skjønt Retsplejen var overmaade vidtløftig og derfor kostbar ²⁾. At Domstolene i alt Fald nøde Befolkningens Tillid, deres Mangler uansete, derom vidner det store Omfang, hvori de benyttedes af alle Samfundsklasser, ogsaa, i alt Fald indtil Slutningen af det 16de Aarhundrede, af Almuen.

Private Sager indbragtes i det 16de Aarhundrede almindelig umiddelbart for Kongens Retterthing $\circ$: Kongen selv og Rigets Raad, indtil den kallundborgske Reces krævede overholdt, at Sagerne først skulde paadømmes ved Herreder og Landsting ³⁾. Det var adelige Dommere, der sad paa Landsting og Retterthing. Undertiden tilkaldtes dog, efter Sagens Beskaffenhed, ogsaa Gejstlige, Professorer, Borgmestre, Raadmænd og Borgere, ja endog Herredsfogder $\circ$: Bønder ⁴⁾. Et stort Antal af disse Retters Domme fra det 16de Aarhundrede ⁵⁾ synes at godtgjøre, at

¹⁾ Efter kgl. Forordning 14. Aug. 1590 var det da almindeligt ved Landstingene, at Parterne $\circ$ droge hinanden udi Skjæg og Haar og med Mundslag, blottede Knive, Dagerter og Værge hinanden anfaldt, skjældte hinanden for Løgnere, o. s. v.

²⁾ Rosenvinge: gl. Domme IV. Fortalen VII.

³⁾ Dette var egentlig kun en Tilbagevenden til det Oprindelige og paabudt i de ældre Haandfæstninger førend Kong Olufs Tid; men Bestemmelsen findes ikke i hans eller senere Haandfæstninger, formodentlig en Følge af den udstrakte Brug, Valdemar Atterdag havde gjort af Retterthinget, hvilken fortsattes af hans Efterfølgere. (Erslev: Dronning Margrete, S. 81.)

⁴⁾ Hammerich: Nyt Hist. Tidsskr. I. 405.

⁵⁾ Rosenvinge, gl. danske Domme jfr. Anmeldelsen i Nyt Hist. Tidsskr. II. 683.

Retsplejen baade i og for sig, men især i Sammenligning med andre Landes paa den Tid stod paa et højt Trin.

Alle Parter, ja Kongen selv, mødte personlig som Parter for Retterthinget og forhandlede mundtlig deres Sager. Der mødte lige saa vel adelige Mænd og Fruer og Borgere som Bønder og Bønderkoner, vornede Gaardfæstere og Husmænd. Efter Christian den Andens Forordning¹⁾ skulde Dommeren beskikke den, som var saa vankundig, fattig og elendig, at han ikke selv kunde føre sin Sag eller faa Nogen til at tale for sig, en Forsvarer, som var forfaren, vis og forstandig i Loven, og denne skulde tage Sagen til sig og fremme den for Retten. Senere beskikkede Kongen undertiden selv en Adelsmand til at bistaa Almuesmænd i deres Sager, ja der er endog et Exempel paa, at Kongen, samtidig med at han selv lod en Mand saggive i et Ejendomsspørgsmaal, tillige beskikkede ham en Forsvarer²⁾. Ellers var det gjerne Husbonden selv, stundom endog Damer, der mødte for Retten for at forsvare deres Bønder³⁾. Kongen og Rigsraadet be-

¹⁾ Allen: N. R. H. III. 2 Afd. 25.

²⁾ Jfr. Danske Magazin 4 R. II. 176. I en Sag, som Frands Lykke i 1636 førte mod sine Fæstebønder i Skuderløse om et Overdrev og tabte, forsvaredes Bønderne efter Kongens Befaling af Jørgen Seefeld. (Rasmussen: Gisselfeldt. S. 83). Det var ikke altid farefrit at føre et saadant Forsvar. Ridefogden paa Skanderborg, der efter Befaling mødte i en Sag for Lenets Bønder, blev dræbt af Modparten, Bønderne i Aarhus Len. (Hübertz: Aktstykker om Aarhus II. 111).

Det var først i Christian den Fjerdes sidste Tid, at Prokuratorer begyndte, »imod al gammel og lovlig Sædvane, at lade sig finde« for Retten. De ansaaes med Ugunst, maatte ikke bruges paa Landet, hvor Enhver fremdeles skulde føre sin Sag enten selv eller ved en i Herredet »bosat oprigtig Dannemand, som ellers ikke er Tingstud eller lader sig gemenlig bruge for Prokurator«. (Fr. 9. Sept. 1638, Art. 5 og Recessen 1643, 2. Bog, 6. Kap., Art. 16).

³⁾ Som et Exempel blandt flere kan tjene følgende Brev fra Knud Rud til Henrik Krummedige af 7. Januar 1529: »Kjære Svoger! Som I skriver om Eders Bonde, at han kom for Skade at slaa

stræbte sig hyppig og med Held paa at forlige Sagerne, gik ogsaa undertiden i Forbøn hos Domhaveren for fattige. Domfældte.

At opsagte Fæstebønder værgede sig til det yderste, og at deres Husbønder tit i Rækker af Aar maatte føre Proces med dem, førend de kunde opnaa at faa dem dømte fra Gaarden, derpaa mangler ikke Exempler; og hermed var Sagen endda ikke altid endt. Recesserne af 1540 § 36 og 1558 § 44 vise, at den af Gaarden udsatte Bonde stundom fejdede paa sin Eftermand, og at han da maatte stille Jorddrotten Borgen for Fejde, Vold og Hærværk eller gaa i Fængsel ¹⁾).

I det Hele taget synes det paa den Tid ikke at have været lettere for Herremanden at komme til sin Ret lige overfor Bonden end for Bonden at faa sin lige overfor

en Karl ihjel, som var Priorens Tjener, da maa I vide, at jeg har flyet ham Priorens Venskab, saa at han er tilfreds med hannem; og vil jeg med Guds Hjælp nu paa Onsdag, Sognething er, føre ham med paa Landstthinget, og følge mig Hr. Jørgen og Erik Madsen (Bølle); og vil jeg siden hjælpe ham til, at han skal komme til Bøder med Slægt og Venner af min yderste Formue.* (Vedel Simonsen; de danske Ruder I. 87). Uden Vederlag ydedes saadan Hjælp dog næppe altid. Det kunde vel hælde, at en og anden Oxe i den Anledning maatte vandre fra Bondens til Herremandens Stald. Se f. Ex. Eske Brocks Dagbøger.

- ¹⁾ I Gehejmearkivets topografiske Samlinger: Vitskøl Kloster Nr. 3 og 4, findes en Ansøgning fra en Bonde i Tølløse Sogn om Beskjærmelsesbrev imod en tidligere Fæsters Sønner, der fejdede paa ham og havde slaæet hans Hustru. I 1552 klagede en Enke over, at hendes Husbond for nogen Tid siden havde fæstet en Gaard i Espe af Falek Giøye; men at denne derefter havde fæstet den bort til andre Mænd og saa igjen havde undt hendes Husbond den, hvorfor hine Mænd sløge ham ihjel, toge Gaarden i Brug og jøge hende ud, saa hun maatte flytte ind paa Kronens Gods i Espe. Kongen befalede Falek Giøye at tilfredsstille Enken, hvad han, skjøndt dertil opfordret, ikke havde gjort, da Kongen ellers vilde lade sine Fogder og Embedsmænd hjælpe hende, »thi at vi ikke kunne eller ville tilstede, at nogen fattige Folk skal ske nogen Uret.* (Bricka: Kancellibreve 1551—55, S. 170).

Herremanden. Derpaa er der mange Exempler langt ned i det 17de Aarhundrede. Om nogen slavisk Underkuelse var der slet ikke Tale. Selvtægt og Voldsomheder, der gik paa Livet løs, vare lige saa almindelige i Bondestanden som i de øvrige Samfundsklasser¹⁾, Klager fra Lensmænd over Bønderne lige saa hyppige som fra disse over hine og Adelen.

-
- 1) Da Hans Strangenette, gift med Mette Urne, i 1598 havde vundet en Sag imod sin Hustrues Bønder ved Landstthinget, passede disse ham op paa Hjemvejen og huggede ham smaat med deres Høleer. De bleve alle parterede og stejlede. (Danske Atlas III. 449).

Da Sten Bille til Skovsgaard i Fyen i 1637 indfandt sig med Herredsfogden hos en Bonde i Espe for ifølge Dom at gjøre Udlæg i hans Gods for flere Aars resterende Landgilde, tog Bonden imod ham med en Buløxe truende: »Jeg skal hugge din lange, onde Sten Bille, din lange Tyv«! og vendende sig imod Fogden: »Din Kjæltringfoged! Jeg skal hugge dig, saa din Lunge skal flyde ud, og du skal ikke sidde længer paa Thinget og sige Domme af. I to er ikke bedre end Mourids (Rakkeren) i Hillerslev«. Han truede yderligere med at hugge Hjernen ud paa Sten Billes Dreng, der holdt en udlagt Ko, og havde gjort det, om Sten Bille ikke havde afbødet Hugget. Bonden blev dømt til at bøde sine 3 Mark »og blive den Mand, han havde beskyldt Sten Bille for«; men ved næste Thing eftergav Sten Bille ham Dommen, samtidig med at Bonden »tog de Ord i sig igjen«.

Fredagen før Jul 1638, da Klaus Brockenhus's Foged og Herredsfogdens Fuldmægtig med tiltagne Vurderingsmænd skulde gjøre Udpantning hos en Bonde i Aarslev, kom det til et blodigt Slagsmaal med denne og hans tilkaldte Hjælpere, der endte med, at Bonden laa død paa Stedet, og at Fogder og Vurderingsmænd haardt saarede med Nød slap derfra. (Efter Uddrag af gamle fyenske Thingbøger ved S. Jørgensen: Hist. Tidsskr. 4 R. V. 223).

Om Nakkebølle Bønders yderlige Uforskammethed mod deres Herskab, Fru Anna Bilde, i 1613 og 1637 se N. Rasmussen Søkilde: Holstenshus og Nakkebølle II. 244.

I 1645 overfaldt en Bonde Fru Regitze Grubbes Foged og mishandlede ham saaledes, at han 8 Dage efter døde. (Sj. T. 26, Juni 1645. XXVIII. 384).

Afstanden imellem de forskellige Samfundsklasser var i det Hele langt fra saa stor, som den siden blev. I det 13de Aarhundrede, og formodentlig længe efter, var Overgangen fra Herrestanden til Bondestanden og omvendt temmelig hyppig og Slægtskabsforhold mellem Adelige og Uadelige almindelig¹⁾. Den talrige menige Adel var et forbindende Led mellem de andre Stænder. Det var ikke sjældent at se Adelige som Raadmænd eller Borgmestre i Kjøbstæderne²⁾, endnu hyppigere bleve de Bønder, især efter 1536, da Giftermaal med Ufri medførte Tab af Adelskabet³⁾. Den menige Adels Gaarde vare ofte hverken større eller bedre end Bøndernes; den levede tit i smaa og trykkende Kaar, havde knapt Udkommet, nød kun lidet godt af Standens Forrettigheder⁴⁾ og stod i Dannelse vistnok heller ikke synderlig over Bønderne. Stundom kunde en saadan lille Adelsmand ikke skrive sit eget Navn⁵⁾, ja ikke en Gang anbringe sit Segl rigtig under Dokumentet, men maatte bøde, fordi han havde vendt op og ned paa Vaabenet⁶⁾. De boede, især i Jylland, ofte Dør om Dør med Bønderne, fulgtes med dem til Thinge, optraadte der i Forening med dem og forsmaaede ikke at søge Samkvem med dem, ja vare deres Anførere under alle Bondeoprør⁷⁾.

Men heller ikke de større Herremænd toge i Betænkning f. Ex. at vælge deres egne Bønder til Rebsmænd i Trætter om Markeskjel⁸⁾. Fyenske Adelsmænd valgte i 1571 fire Bønder til at skifte Veiløufgaards Skove imellem dem⁹⁾.

1) Kinch: Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed 1875. 322.

2) Becker: Orion I. 20. Fyenske Samlinger III. 220, 221.

3) Fr. 1580: Børn af Adeliges Ægteskab med uadelige Kvinder skulde ikke holdes for Adelsbørn eller arve adeligt Jordegods.

4) Allen: N. R. H. IV. 1. 165. 5) Secher: Retterthingsdomme 1605. 14, 24.

6) T. A. Beckers personalhistoriske Samlinger. Lund.

7) Becker: Orion I. 21. O. Nielsen: gamle jydsk Thingsvidner XII.

8) Rosenvinge: gl. Domme III. 106. 9) Secher: Retterthingsdomme 1596—1604. 529.

Den menige Almues Skudsmaal om højtstillede Mænds offentlige, stundom endog om deres private Færd, krævedes hyppig paa Thinge, ja undertiden forlangte selv Kongerne saadanne¹⁾.

Da Fru Anna Rud, Erik Krummediges Enke, i 1533 gjerne vilde indløse noget pantsat Bøndergods, fordi hun fandt, at der faredes ilde med det, tilbøde Bønderne hende af egen Drift deres Hjælp dertil²⁾; men samme fornemme Frue skrev ogsaa til sin Fogeds ringe Svend i samme Tone som til en Jævnbyrdig³⁾.

Samtidig lyde dog Klagerne over de Mægtiges Tyranni og Udsugelser lige saa højlydt og hyppig som nogensinde tidligere, — med eller uden Grund. Klager ere jo i Regelen noget overdrevne, men det er som oftest

¹⁾ En Ridder lod saaledes i 1462 optage Tingsvidne ved Herredstinget over »hvorlunde han haver levet sit Liv mod os«, i Anledning af at nogle havde givet ham et Øgenavn. (Danske Magazin IV. 238--39). Kong Christian den Første lod sig i 1468 og Kong Hans i 1497 give Vidnesbyrd paa Landstingene om deres Regjering, i Anledning af at de bagtaltes i Sverrig. (Christian den Førstes Diplomater. Nr. 139, 141 og 142 Ny danske Magazin V. 149). Landsdommeren Fyen, Jørgen Urne, krævede i 1502 paa Herredstingene Vidnesbyrd om sin Dommervirksomhed, Lensmændene Eske Bilde i Fyn 1519, Knud Rud, Vedbygaard, 1533, Mogens Bilde, Lundenæs, 1534, Otto Rud, Gulland, 1557, Henrik Ramel, Børglum, endnu 1648, om deres Virksomhed som Lensmænd. Alle fik et fortræffeligt Skudsmaal. (Allen: N. R. H. IV. I. 169. Danske Herregaarde: Hagenskov, Vedbygaard, Svanholm. Vedel-Simonsen: de danske Ruder II. 94. Topografiske Samlinger: Børglum Nr. 20. G. A.).

²⁾ Vedel-Simonsen: de danske Ruder I. 248.

³⁾ „Sin tro Tjener, Anders Jyde, Niels Berildssens Svend, kjærligen tilskrevet.« »Venlig Hilsen, forsendt med Vorherro! Maa I vide, Anders Jyde! at jeg sender Eder nu de Breve, som jeg vilde I skulde føre op til Eske«. (Eske Bilde, Lensmand i Bergen, Brevskriverindens Svingersøn). »Kjære Anders! at I gjør herudi, som jeg troer Eder til, skal Eske og jeg gjøre Eder godt Skjæl for Eders Umage«, o. s. v. (Vedel-Simonsen: de danske Ruder I. 248).

kun disse, der ere opbevarede. De Anklagedes Forsvar savnes. Der klagedes iøvrigt ikke blot over de mange indvandrede tyske Eventyrere, der hjemmefra medbragte stygge Vaner, men lige saa fuldt over Lensmænd og Herremænd af godt gammelt dansk Blod. Det var ikke Alle, der med Christoffer Walkendorff kunde sige: »Jeg haver regeret mine Tjenere i Fred med Sagtmodighed og Kjærlighed«¹⁾. Disse Dyder udmærkede just ikke Tidsalderen; men der er dog Grund til at tro, at det var den mindste Del af Lensmænd og Herremænd, der gjorde sig skyldig i grove Misbrug, og i ethvert Fald var Almuen, som foran viist, ikke værgeløs, ej heller mindre tilbøjelig til Voldsomheder og Lovbrud end de Store²⁾.

¹⁾ Danske Atlas III. 556.

²⁾ Klagerne gjaldt jo iøvrigt ikke blot Lensmænd og Herremænd, men ogsaa deres Fogder. Hvor megen Del af Skylden for de Forurettelser, Bønderne maatte lide, der falder paa Fogderne, vil være vanskeligt at udfinde. Det sandsynligste er vel, at forstandige og gode Herrer, der indsaa, at det var baade deres egen og Bøndernes Velfærd om at gjøre, at disse bleve »holdte ved Magt«, have sørget for at skaffe sig Fogder, der forstode denne Kunst, medens de daarlige Herremænd, hvem det var om at gjøre for enhver Pris at afhjælpe deres stadig voxende Penge-trang, valgte sig Fogder, der kunde bruges til at udsuge Bønderne, og som da fik Lov til uhindret at forurette disse. »Som Herren saa hans Svende.« Baade Lensmænd og Herremænd vare ganske vist hyppig fraværende fra Len og Gaard for længere Tid, men derfor er det ikke sagt, at Fogderne vare uden Kontrol. Fruerne vare hjemme; og at disse meget vel kunde tage sig af Sagerne i Mandens Fraværelse og gjorde det, er noksom bekjendt. Se f. Ex. et Brev fra 1529, Vedel-Simonsen: de danske Ruder I. 159, hvori en adelig Frue søger Underretning om sin Fogeds Virksomhed og særlig om han »forsvarer Bønderne vel«. Brevene af 1587 fra Fogden paa Avnsbjerg, som findes under Bilag F, give en Forestilling om en Herregaardsforvalters Virksomhed og Myndighed paa den Tid og vise tillige, at hans Frue ikke lod ham være eneraadig. Den almindelige Forarmelse baade af Adel og Bønder efter Trediveaarskrigen medførte naturligvis større Trængsel for de sidste, og det er ogsaa paa den Tid, de korpørlige Mishandlinger begynde. Lens-

I det Hele taget var i det 16—17de Aarhundrede den herskende Klasses Overmod næppe saa stor eller Bonden saa ringe anseet som paa den Tid, da Ærkebispnen ansaa Stokken som det tjenligste Vaaben lige overfor Bønder, eller som det siden blev. Vel var det kun Christian den Anden, der kunde falde paa at lade en Adelsmand optage af Graven og hænge i sin Kiste paa Byens Gade, fordi han havde mishandlet sine Bønder¹⁾, eller

manden paa Dueholm, Mogens Kaas, mente i 1633, at hans Foged havde Lov til at slaa Bønderne: (Sjæll. Indl. G. A.). Det hele Forhold kunde vistnok fortjene en indgaaende Under søgelse, som jeg ikke har formaaet at give det, men jeg haaber, at en saadan vil komme fra anden Haand.

At det danske Fogedregimente i det 16—17. Aarhundrede, hvis der ellers kan være Tale om et saadant, med enkelte Undtagelser har været, efter Tidernes Lejlighed, ganske taaleligt og skikkeligt i Sammenligning med det samtidige svenske, er imidlertid, mener jeg, hævet over enhver Tvivl. Hvad der end kan siges paa de danske Lensmænd og deres Fogder, kan man dog ikke sige om dem, hvad ansætte svenske Forfattere (Forssell: Bidrag til Historien om Sveriges Forvaltning under Gustaf den Første, Odhner: Sveriges inre Historia 383, o. fl.) sige om de Fogder, der forvaltede største Delen af det svenske Krongods i Gustaf den Førstes og hans nærmeste Efterfølgeres Tid. De skildres som en Hob af samvittighedsløse Kjæltringer, der bestjal Kronen og udplyndrede Almuen og kunde gjøre det, da deres Myndighed var omtrent ubegrænset og ukontrolleret. Vel ihjelslog Almuen en Del, og Kongen lod ogsaa af og til nogle hænge, men deres Efterfølgere lode sig ikke derved afskrække. Den blodige Erik XIV lod Oppebørselsbetjente og Fogder henrette i Snesevis, men det hjalp ikke mere, end at Carl IX sagde om sine finske Fogder: „Brug dem og andre saadanne Tyve, saa maa alle tusinde Djævløse bruge dem“; og i Dronning Christinas Tid mente Per Brahe, at man maatte nøjes med duelige Fogder, thi om Ærlighed kunde der aldrig være Spørgsmaal. Der fandtes intet »italiensk Skjælmestykke“, som de ikke havde begaaet.

¹⁾ Saaledes fortæller Hvitfeld, men Allen — N. R. H. III. 2. 327 — oplyser, at dette i alt Fald ikke var Mogens Thomsens eneste Adkomst til Galgen. Han skal have begaaet Dokumentfalsk i stor Stil.

dømme en anden i store Bøder, fordi han havde givet en Bonde Strambux¹⁾ eller øjeblikkelig at skille enhver Lensmand, der forurettede Bønderne, ved Lenet²⁾; men der blev dog, i alt Fald under Christian den Tredies og Frederik den Andens Regjering, holdt skarp Kontrol med Lensmændene, undertiden ogsaa med Herremænd, der ikke vare i nogen offentlig Stilling³⁾. Klager over Lensmændenes Forvaltning bleve omhyggelig undersøgte og, om de fandtes grundede, hvilket forøvrigt ikke altid var Tilfældet⁴⁾, afhjulpne, i alt Fald for en Tid; men efterhaanden som det gik tilbage for Herremændene og for det hele Samfund, bleve mange Misbrug saa almindelige, at de tilsidst vare hævdvundne Sædvaner.

Højadelen tabte det meste af sin politiske Indflydelse efter 1536 og samtidig al Lyst til Krigerfærd⁵⁾.

1) Nyerup: Skildringer I. 368 efter Hvitfeld 1191.

2) Hvitfeld 1137, jfr. Vincents Luges Brev 11. Maj 1526 i Aktstykker til Christian den Andens og Frederik den Førstes Historie S. 410. »Kong Christian holdt Bønder altid for Øjne, forsvarede dem mod Bisper, Riddere og Svende, de kom ham til Orde, naar de vilde, og Rigens Raad i disse tre Riger, saa og alt Herskab, var forsmaaet og foragtet, hvilket tykkedes Bønderne altingest vel at være.«

3) Saaledes blev f. Ex. en tysk »Friherre«, Siegfried Rindschat, der ved Ægteskab omtrent 1588 var bleven Ejer af Herningsholm, og som havde begaaet en Mængde oprørende Misgjerninger baade mod sin danske Hustru og sine Bønder, i 1609 dømt til evigt Fængsel. (Vedel-Simonsen: Eske Brocks Dagbøger I. 64. II. 69).

4) Jfr. f. Ex. Topogr. Saml. Silkeborg Nr. 25 a. b., Taasinge Nr. 7 c. og Varbjerg Nr. 49 c. 50 a. b.

5) Alle Frederik den Andens og Christian den Fjerdes Krige førtes meget imod Rigsraadets og Adelsens, sikkert nok ogsaa imod det menige Folks Villie. Efter 1536 begyndte man at anse det som en Fejl, naar en ung Adelsmands »Hu stod til Krig og Ryteri«, en Mangel, naar hans Sind ikke var til Bogen. Frederik den Andens Gaardsret 1562 anker allerede over, at Mange, som udgive sig for Hofmænd, ikke forstaa at omgaaes Heste og Harnisk og anse det »spotteligt at røgte eller viske sin Husbonds Heste«, o. s. v. Adelen ophørte at skrive sig Væbner eller af

Dens bedste Mænd bleve, tildels meget dygtige, Statsmænd og Embedsmænd, andre ansete Lærde; men dens store Flertal »kun Stubbe og vissent Løv«, sagde Christen Bording, »en udlevet, aandsfattig, karakterløs Slægt«¹⁾, der kun udmærkede sig ved en utrolig Umaadelighed i Mad og Drikke²⁾, en vanvittig Luxus i Klædedragt, Gilder og Leve-maade³⁾. En almindelig Forarmelse var Følgen. Alle-rede i 1591 sagde Anders Sørensen Vedel i sin Ligtale over Klaus Glambæk til Rask, at Adelen gaaer »ad Kieler Gade med Hatten i Haanden og byder der ud Ti eller Tolv af Hundret«⁴⁾ I 1604 anfører Rigsraadet som en af Grun-

Vaaben. At blive »væragtig« betød alt i Frederik den Andens Tid at blive Kammerjunker, og Ridderværdigheden antog Karakter af en Hofrang i Stedet for en Krigerrang. Ved Frederik den Andens Kroning nægtede 11 Adelsmænd at modtage Ridder-slaget. (Gjellerup: Hist. Tidsskr. 4 R. IV. 23—25). Hverken Rigets Hofmester, Kansler eller Marsk vare Riddere. (Ryge: Peder Oxe, Fortalen).

¹⁾ Gjellerup samme Steds S. 31.

²⁾ Man har sagt, at Blomsten af den gamle danske Adel faldt i Kalmarkrigen, men Andre mene, at den faldt i Drikkelagene i Christian den Fjerdes Tid. (Jfr. Bricka: Hist. Tidsskr. 4 R. III. 3, Noten 1, og Gjellerup sammesteds IV. 30).

³⁾ Christen Skeel skriver i sin Dagbog 1650: »Vil man ret anse, hvorved Riget er geraden i den store Gjæld, som aldrig kan betales, da er det skeet formedelst den tyske og svenske Krig, Bilager, Bryllupper, Begravelser og andre Møder og Samkvem, som har været paa det prægtigste og højere end vort Lands Indtægt kunde taale, saa og daglig Fortæring«, o. s. v. Danske Magazin 3 R. IV. 25—34.

⁴⁾ At give 10% Rente var dog heller ikke tidligere uhørt. Renten vexlede i det 15. og 16. Aarhundrede mellem 5 og 15%, rimeligvis i Forhold til den Sikkerhed, der kunde stilles. Et i Aaret 1400 udstedt Gjældsbevis, der først 78 Aar efter indfries, betingede 10% Rente. I 1426 svarede Høvidsmanden i Aalborg, Erik Eriksen, $8\frac{2}{3}$ % af en Gave, han havde skjænket Vor Frue Kirke sammesteds, men ikke kunde betale. Der er Exempler paa, at der i 1458 svaredes 6, 7 indtil 15%, i 1486 kun 5%, i 1508: 12%, 1512: 8%, 1518—42: 5%; men efter Recessen 1557 § 8 toges ogsaa baade 6, 8 og 10%. »Hvor en Bonde laaner

dene til ikke at begynde den Krig med Sverrig, som Kongen alt da saa stærkt attraaede, at Adelen da vilde faa opsagt sin store Gjæld i Holsten og blive ruineret. Tusinder af dens Bøndergaarde sagdes alt at staa øde¹⁾. Og det var ikke alene i Udlandet, den stod i Borg og Gjæld. I den første Halvdel af Christian den Fjerdes Regjeringstid havde han store Kapitaler udestaaende hos sin Adel. Han opsagde paa en Gang i 1623 hos 15 Adelsmænd 55,300 Rd. til Betaling næste Kieler Omslag, i 1626 180,000 Rd. hos Adelige, foruden en Mængde mindre Summer hos Kjøbstadborgere²⁾. Da Adelen tilsagdes til Prinsens Bilager i 1634³⁾, var det kommet saa vidt med den, at man maatte fritage dem, »der ere saa forarmede, at de ikke formaa sig med Klæder at udstaffere«⁴⁾.

Det vilde have været mærkeligt, om Styrelsen af Adelens Jordegods under saadanne Forhold havde været god og den Ros, man har givet det 16—17de Aarhundredes Herremænd for deres Landhusholdning, fortjent; men det var den heller ikke.

en Daler, giver han en Tønde Korn til Leje derfor, hvor han laaner en Tønde Korn, giver han en Tønde deraf til Rente«. »Enddog det ikke er sømmeligt at tage nogen Rente af Penge eller anden Del«, siger Kongen, tillades det alligevel, da »den Handel dog ikke vel med alle kan aflægges«, men der maatte kun tages 5%. Toges mere, skulde Hovedstolen være forbrudt til Kongen og Klageren. I det 17. Aarhundrede synes 6% at have været den almindelige Rente, men der er Exempler paa, at der ogsaa svarede 7 og 8%. (Jfr. Vedel-Simonsen: de danske Ruder I. 264 og Eske Brocks Dagbøger I. 68. 69, samt T. A. Beckers Optegnelser: Ny kgl. Samlinger 868 l. i det store kgl. Bibliothek).

¹⁾ Rigsraadets og Stændermødernes Historie I. 127.

²⁾ Sj. T. 24. Juni 1623 og 23. Febr. 1626. XXII. 240. XXIII. 142.

³⁾ Dette Bryllup skal have kostet et Par Millioner Rigsdaler eller 8 Millioner Kroner, efter Pengenes nuværende Værdi 40 Millioner.

⁴⁾ Sj. T. 8. Aug. 1634. XXV. 331 Om den fattige, forgjældede fynske Adel i Midten af det 17. Aarhundrede se S. Jørgensen: Hist. Tidsskr. 4 R. V. 224.

Middelalderens Adel var en Slægt af Krigere, der næppe opholdt sig meget hjemme eller tog sig synderlig af Landhusholdningen. Det overlod den til Kvinder og Klerke. I 1128 sagde de foran nævnte bamberske Af-sendinge, at de Danske vare »uslebne, bondeagtige og haarde«, Stæder og Slotte uden Mure og Taarne, blot be-fæstede med Træ og Grave, Kirkerne og Adels Huse lave og uanselige, Levemaaden og Klædedragten maadelig. Dette forandredes vel noget senere, da de Store begyndte at bygge sig Borg og Fæste, men da Dronning Margrete forbød dette og lod mange nedrive, bleve kun faa tilbage. Almindelige Herregaarde vare endnu henimod Slutningen af det 16de Aarhundrede ganske tarvelige, næppe stort bedre byggede end Bøndergaardene, og deres Tilliggende stod i Forhold dertil. Jfr. Bil. C. IV. Men samtidig med, at man ved Kjøb og Magelæg¹⁾ samlede Bøndergodset omkring Hovedgaardene, begyndte den rige Højadel at op-føre de prægtige Herresæder, hvoraf jo endnu ikke faa ere til. De bandt derved store Kapitaler, som ingen Rente gave, og trykkede deres Bønder haardt med Kjørsler og andre Bygningsarbejder. Der var paa den Tid i hele Riget vel omtrent 400 større og mindre adelige Sæde-gaarde¹⁾. Af disse nævner Ar. Berntsen i Midten af det 17de Aarhundrede som velbyggede Herresæder 34 i Skaane, 17 paa Fyen, 6 paa Laaland, 45 i Jylland, 18 i Sjælland, ialt 120, foruden de kongelige Slotte.

Forstørrelsen af Hovedgaardenes Avlinger havde dog langt skadeligere Følger end Opførelsen af de kost-bare Bygninger. Disse slugte vel en stor Kapital og en uhyre Mængde Bondearbejde, men dog kun en Gang for alle. Forøgelsen af Hovedgaardsjorden skete derimod for største Delen ved Indtagelsen af Bondejord. Bøndernes Antal formindskedes selvfølgelig i samme Forhold, og der kræ-vedes nu ikke alene det samme Arbejde af det tilbage-

¹⁾ Mere indgaaende Undersøgelser ville maaske dog vise, at An-tallet, særlig af de mange smaa Gaarde, var noget større.

blevne ringere Antal Bønder, som tidligere af det større, men indtil det tre eller firedobbelte i Forhold til Herregaardsavlens Udvidelse. Jo færre Bønder der bleve tilbage, jo mere Arbejde krævedes der af dem. At dette maatte ødelægge Bønderne, sætte dem ud af Stand til at passe deres Eget og følgelig til at svare deres Afgifter, er jo indlysende. Man har imidlertid ment, at de større Herregaarde gave et saa meget forøget Udbytte, at det ikke alene holdt Herremændene skadesløse for, hvad de tabte i Indfæstninger og Landgilde, men endog gav dem et Overskud. Dette var dog ikke Tilfældet. Et Agerbrug, der kun gav et Høstudbytte af omkring 3 Fold, kunde intet Overskud yde. De gamle Herregaardsmarker vare ikke større, end at Gjødningen burde nogenlunde have kunnet slaa til, og Arbejdet var let overkommeligt. Ved Indtagelsen af en Mængde ny Jord vandt man kun, at den gamle kom ud af Drift, at det hele blev utilstrækkelig gjødet og slet behandlet, skjøndt Arbejdet voxede mange-fold¹⁾. Saa længe Herremanden holdt sig til det lille Agerbrug, der ikke strakte stort længere end til hans Husholdnings Fornødenhed og til at stalde Øxne, var han rig, havde en sikker Indtægt i Indfæstninger og Landgilde. Da han vovede sig ind paa Stordriften, uden at have mindste Forstand paa Jordbrug eller Økonomi, ødelagde han sine Bønder og mistede sine Indtægter²⁾. Henimod Midten af det 17de Aarhundrede endte det da ogsaa med, at de Herremænd, som havde større Agerbrug, følgende

1) Nogle Antydninger om, hvorledes slige Herregaardsbrug under Udvidelse saa ud, findes paa Bil. C.

2) Da Stordriften i Midten af det 18. Aarhundrede naaede sin Højde, gave Herregaarde med et hoverigjørende Bøndergods, hvis Tilliggende var 10 Gange saa stort som Hovedgaardens eller større, ofte ikke alene ingen Indtægt, men Herremændene maatte ovenikjøbet give Bønderne Føde- og Saasød, Heste og Kvæg, ja stundom selv gjøre Hoveri for dem, pløje og saa deres Marker, om han overhovedet vilde have dem dyrkede. Jfr. f. Ex. Brasch: Vemmetofte. III. 176.

Kongens Exempel, opgave Ævret og bortforpagtede deres Ladegaarde til Fogder og Spekulanter, for dog at faa nogen Indtægt af dem.

Overgangen til Stordriften foregik imidlertid, som foran berørt, langsomt. I det 16de Aarhundrede synes endnu kun et ringe Tal af Herremændene at have indført den. Bønderne vare for det meste endnu saa temmelig ved Magt ¹⁾, maaske med Undtagelse af de uheldigst stillede af Kronens Bønder; hvilket tyder paa, at Velstanden i Begyndelsen af Aarhundredet maa have været grundmuret. Ellers kunde den umulig have overlevet Borgerkrigene, Konfiskationerne 1536 og Syvaarskrigen og baaret de stadig voxende Byrder.

Men i det 17de Aarhundrede forværres Forholdene. Adelen klager selv i 1604 over, at den har Tusinder af øde Gaarde. Niels Lauritsen Arctander advarer i sin Lig-tale over Hans Lange til Bredning 1609 ²⁾ Adelen imod »at drage det ene Hus til det andet og lægge den ene Ager til den anden og bruge Vold med hver Mands Hus og hver Mands Arv, indtil at der ikke er mere Rum, at de kunne ene besidde Landet ³⁾, og ikke at raade, at gjøre den Fattige Skade efter deres egen Villie og vrie Retten, hvor de ville.«

Disse Ytringer ere et enkelt Udbrud af den ulmende Misnøje, en Forløber for den Forbitrelse, der, efter at Stordriften og alle de Misbrug, der fulgte den, i den næste Snese Aar yderligere havde bredet sig, skaffede sig Luft i den jydsk Borgerstands Klager 1629. Den ankede over Adelen's Misbrug af Hals- og Haandsretten, særlig over, at grove Forbrydelser aftingedes med Pengebøder, dens Misbrug af Eneretten til Øxnehandel ved at trænge Almuen til for ringe Pris at sælge sit Kvæg og kun til Herremænd, over Nedlæggelsen af Bøndergaarde, ja hele Lands-

¹⁾ Jfr. Bil. G. om Landalmuens Levemaade.

²⁾ Gjellerup: Hist. Tidsskr. 4 R. IV. 21

³⁾ Jfr. Jesaias V.

byer, og hoverifri Fæsteres Forvandling til Ugedagstjenere, over Misbrug ved Tiendens Oppebørsel, over Udsugelse af det ved Mageskifter med Kronen erhvervede Gods og navnlig Forfølgelsen af Selvejerne for at bringe dem til at afstaa deres Ejendomsret, over Misbrug ved Soldaterudskrivninger, ved Præstekaldenes Besættelse, ved Skatteudskrivninger m. m. »Ingen«, hed det, »tør beklage sig for de haarde Liner, den gemene Mand er bunden med og daglig som Træl maa lade sig føre udi, lide, bede og vente, indtil den alvidende Gud, som véd og sér alle Ting, vil den opløse«¹⁾.

Flere lignende Klager fulgte efter, men de bleve ikke afhjulpne. Man søgte kun at bringe dem til Taushed ved at forbyde Gejstlige, Borgere og Bønder at indgive Klager til Kongen, førend Lensmanden havde paaskrevet dem²⁾.

I den næste Menneskealder var Udviklingen i et og alt en Fortsættelse af den foregaaendes. De knusende Ulykker, som samtidig væltede ind over Riget, fordoblede Trykket, og det kan derfor ikke undre, at de tidligere Klager i 1660 gjentoges i endnu skarpere Udtryk³⁾.

I det Hele taget vare de utvivlsomt beføjede, men, for saa vidt de udelukkende sigte Adelen, havde de tildels fejl Adresse. Mageskifterne med Kronen havde Adelen intet Middel til at fremtvinge. Ansvarer for disse og deres onde Følger falde udelukkende paa Kronen og Kongen, og det var heller ikke for at tjene Adelen, at Kongen bortskiftede Krongods og Selvejere, men kun fordi Kronen troede at finde sin Fordel derved. Ja, det er endog sandsynligt, at mange Mageskifter, ved hvilke Herremænd maatte afstaa deres Arvegaarde i frugtbare, smukke Egne, f. Ex. alle Herregaardene i Koldinghus Lens 5

¹⁾ Suhms nye Samlinger I. 197—221.

²⁾ Fr. 25. Maj 1636. Recessen 1643 I. § 6. Alt i 1625 fik Oluf Parsbjerg Ordre til at fængsle en Søren Nielsen, der skrev Klager for Bønderne i Stjernholms Len (Beckers Optegnelser).

³⁾ Suhms nye Samlinger I. 227.

Herreder, tildels imod Vederlag i Gods i Hedeegnen, Vendsyssel, Halland eller Skaane, — jfr. Bil. C. IV. — kun kom i Stand ved et stærkt Pres fra Kronens Side. Med Hensyn til Hovedgaardenes Forstørrelse ved Indtagelsen af Bondejord og Oprettelsen af nye Ladegaarde var det Kronen, der gik i Spidsen, og det havde saa meget større Betydning, som Kronen raadede over henved $\frac{2}{3}$ af al Rigets Jordegods¹⁾. Hvad endelig de andre Misbrug angaaer, da skyldtes de, dels udelukkende, dels for største Delen, Kronens Lensmænd, Kongens Embedsmænd. Soldaterudskrivningerne vare alene deres Sag, og Misbrugen af Hals- og Haandsretten og Øxnehandelen vare de lige gode om med Herremændene. For Anvendelsen og Oppebørselen af Tienden raadede Kongen alene.

Misbrugen af Hals- og Haandsretten til at skaffe sig Indtægter ved at aftinge grove Forbrydelser med Pengebøder var ældgammel og upaatvivlelig lige saa stor paa Kronens som paa Adelsens Godser. Lensmændene vare tildels lønnede med Procenter af de uvisse Indtægter, hvoriblandt Sagefaldet, følgelig interesserede i, at disse dreves op til det mest mulige, hvad Kongen heller ikke havde noget imod.

Bestræbelserne for at bringe Bønderne til at sælge deres Varer og særlig deres Øxne fortrinsvis til Lensmænd og Herremænd for godt Kjøb vare heller ikke nye. Allerede i Christian den Andens Tid klagedes over, at Fogder og Lensmænd, saavel Kirkens som Kronens og Adelsens, tvang Almuen til at sælge sig de Varer, de havde, saa de ikke vare deres eget Gods mægtige eller turde føre det til Torvs i Kjøbstaden. Dette blev vel forbudt ved Anordningen 2 Marts 1516 under Lenets Fortabelse, men Misbrugene vedbleve. Frederik den Første forbød i et Brev af 10 August 1523 paany at formene Bønderne at sælge deres

¹⁾ De i Bilag Litra C. meddelte Oplysninger godtgjøre formentlig tilfulde, at det fornemmelig var paa Kronens Gods, at der fandtes, hvad man i vore Dage forstaaer ved større Agerbrug.

Varer til hvem de vilde¹⁾. I Recessen af 1536 hedder det: »Vil en Riddersmands Mand købe noget af sin Bonde, da skal han have det udi hans Minde og med hans Villie, lige som han købte det udaf en Fremmed.« Det samme gjentoges i Recesserne af 1540, 1547 og 1558; den sidste fastsætter tillige Straf for den, der vil formene Bonden at sælge sine Varer til hvem han vil. Alligevel klagede Bønderne under Hundslunds Kloster samme Aar over, at Lensmanden Erik Podebusk formente dem at sælge deres Øxne til andre end ham²⁾. Recessen af 1615 § 8 gjorde den Indskrænkning i den frie Handel, at Bønderne ikke maatte sælge til »Udlændiske«, men kun til Adelen og Borgerne. Allerede ni Aar tidligere havde Kongen godkendt den Sædvane, at Lensmændene, trods alle Forbud, tvang Bønderne til at sælge dem deres Øxne. Han forbød nemlig 15 Sept. 1606³⁾ Bønderne i Kronborg, Frederiksborg og Abrahamstrup Len at sælge deres Øxne til Andre end Kongens Lensmænd, som det faldt »besværligt og fast ganske umuligt« at tilvejebringe saa mange Øxne, som de behøvede til at sætte paa Foder. Og den Bonde, som trods Forbudet solgte til Andre, skulde have sine Øxne forbrudt. Vel gjaldt dette kun de tre nævnte Fadeburslen, men det følger af sig selv, at baade Lensmænd og Herremænd ansaa sig berettigede til at gjøre lige som Kongen ogsaa alle andre Steder. Efter den Tid nyttede heller ingen Klage. Lensmanden paa Hindsgavl, Klaus Sehested, erklærede i 1648 i Anledning af Bøndernes Besværinger, at det er »ikke ubilligt«, at Bønderne tilbyde Lensmanden deres Øxne førend nogen anden, »som brugeligt er over al Danmark«, og de kgl. Kommissarier, som undersøgte Sagen, mente ogsaa, at »det er billigt og ikke imod Bogstaven, at enhver Bonde, som

¹⁾ Allen: N. R. H. II. 262 og IV. 2. 68.

²⁾ Danske Herregaarde: Dronninglund.

³⁾ Sj. T. XX. 105.

haver Øxne, tilbyder Lensmanden dem førend nogen anden¹⁾.

Trods alle Misbrug og alt Tyranni var Tilstanden endnu taalelig, saalænge Bonden nogenlunde blev holdt ved Magt, ikke berøvedes Midlerne til at yde, hvad der krævedes af ham; og dette var ogsaa altid en Hovedopgave for forstandige Herremænd, men disses Antal var i stadig Aftagen. Fordringerne nedstemtes efterhaanden til, at Gaardene ikke bleve øde. Var Bonden saa udsuget, at han intet mere taalte at miste, hvis han skulde kunne vedblive at drive Gaarden, foretrak man vel i Almindelighed at lade ham beholde Resten fremfor at faa en øde Gaard; men saa søgte man Erstatning ved at holde sig til Bondens Person, straffede ham uden Lov og Dom paa Kroppen for hans Uformuenhed, naar han ikke kunde yde, hvad man krævede. Der er Spor af, at baade Taarnstraf og spansk Tønde vilkaarlig anvendtes, i alt Fald paa en enkelt Herregaard, i det 16de Aarhundrede, f. Ex. hos den foran nævnte tyske Siegfried Rindschat paa Hernings-

¹⁾ Danske Magazin 3 R. V. 149—171.

I Sverrig forbød Gustaf den Første Bønderne at sælge eller købe Øxne til højere Pris end 16 Mark Parret, under Fortabelse af Øxnene og 40 Mark i Bøder. Solgte Bonden Øxne til Udlandet, kunde det koste ham Livet. Kongen brugte samtidig at opkøbe alle Øxne efter Taxten og afhænde dem til Udlandet for dobbelt Pris eller at bortforpagte Retten dertil. En Esbjørn Skrifvare betalte f. Ex. i 1534 240 rhinske Gylden for Tilladelse til at sælge 60 Øxne i Danmark. Følgen af denne »Husholdning« var, at i 1561 næppe fandtes 6 à 700 Øxne paa Markederne i Vesterås og Køping, hvor der fordem plejede at komme 6 à 7000. (Forssell: Bidrag til Historien om Sveriges Förvaltning under Gustaf den Første og Rühs: Svea Rikes Historia III. 239).

I Frankrig kunde Herren tage af Bondens Ejendele, levende og døde, alt, hvad han vilde, til den Pris, han selv fastsatte, og som ikke betaltes kontant, men efter 14—40 Dages Forløb eller — slet ikke. Sugenheim: Geschichte der Aufhebung des Leibeigenschaft. 98.

holm; men dette var ganske i Strid med den ældgamle, endnu i fuld Kraft værende Lov, at ingen Mand maatte fængsles for nogen Sag, som ikke angik Liv, Ære eller Lemmer, end sige straffes ulovforvunden.

Endnu i 1596 opretholdt Domstolene denne Lov. En sjællandsk Herremand, Rasmus Nielsen til Søby, der var vred paa en af sine Bønder, fordi han »lod hans Kvæg gaa i hans Korn, havde slaget hans Eng ned og lod det ligge og raadne, og ikke vilde sætte Borgen for at ville være ham hørig og lydig, med mere Ulydighed«, havde, efter Bondens Forklaring, ikke alene mod Loven ladet ham ulovfordelt fængsle og spænde om en Støtte, men ogsaa sultet ham, saa han paa tredie Dag ikke havde faaet Mad eller Øl, og frtaget ham hans Gods og ladet sig det lovufordelt tilvurdere af fire Mænd, o. s. v. Herremanden paastod sig dertil berettiget »efter den Frihed, han, som andre Riddersmænds Mænd, havde med Hals og Haand over deres egne Tjenere«, og han fandt det »bedre at straffe en modvillig Bonde med Stok og Fængsel, end at tage Oxe og Ko fra hannem«.

Men »efterdi Bonden ikke var sigtet for nogen Sag, som Liv, Ære og Lemmer var angjældende, ej heller var bevist, at han havde truet nogen med Fejde, Brand eller i andre Maader, (Betingelsen for at Borgen kunde kræves efter Recessen 1558 § 45), men alene var hæftet og fængslet for han skal have siddet overhørig, hvilket heller ikke er ham overbevist«, — dømte Landstinget d. 26. Februar 1595 og Retterthinget d. 10. Juni 1596 Rasmus Nielsen til at bøde 40 Mark Bonden og 40 Mark Kongen, under Paaberaabelse af Eriks sjællandske Lov 2, 19, Kong Eriks Haandfæstning af 1282, en sjællandsk Landsthingsdom af 1468 og flere »sædvanlige Domme«¹⁾.

Christian den Fjerde synes derimod at have delt Rasmus Nielsens Mening. I 1605 befalede han Lensmanden at straffe Bønderne i Kronborg og Frederiksborg

¹⁾ Secher: Retterthingsdomme 1596—1604. S. 67.

Len, fordi de ikke havde udført nogle dem paalagte Ægter, med Taarn og spansk Tønde paa deres egen Kost, men ikke paa Gods og Penge, for ikke at faa Gaardene øde¹⁾. De spanske Tønder vare altsaa paa den Tid i Brug ogsaa paa Kronens Ladegaarde. De findes opførte paa Inventarielisterne flere Steder. Derimod kom Træhesten næppe i Brug her i Landet førend noget senere. T. A. Becker siger, at han ikke har fundet nogen Træhest paa de mange Herregaards-Inventarier, han har gennemgaaet, førend efter 1660;²⁾ men det var dog længe førend den Tid, at dette berygtede Strafferedskab holdt sit Indtog her i Landet, om end maaske ikke just paa Herregaardene.

I 1620 var der en Træhest paa Holmen, og Kongen lod ogsaa Bønder ride den³⁾. Paa Bahus Slot havde man Træhesten i Brug i 1626. Smeden lavede da »2 store Bolte med Foldinger til, som Soldaterne sidde paa Træhesten med, voge 2 $\frac{1}{2}$ Lispund 6 Marker«⁴⁾. Ligeledes havde Lensmanden paa Varbjerg, Mogens Gyldenstjerne, der blev afsat paa Grund af sit Tyranni, en Træhest sammesteds i 1633. Der klagedes over, at han blandt andet lod Overbringere af kgl. Breve, hvis Indhold mis-

¹⁾ Sj. T. XX. 6. 7.

²⁾ Ny kgl. Samlinger 868 l. i det store kgl. Bibliothek.

³⁾ Ved Kjøbenhavns Lens Regnskab for 1620 findes fremlagt følgende Attest: »Efter Hr. Kantzellers Befaling og Bevilling ere Bønderne her paa Kjøbenhavns Len efterladt og forskaanet med 79 Rdl. 16 Sk. at udgive til Sagefald, formedelst de ikke have efterkommet og fyldestgjort K. M. Mandat og Forordning om Humlekuler at lægge, item Piler at ympe og sætte. Medens fornævnte Bønder dog at skal straffes med Taarnet og en Part at ride Hesten paa Holmen.

Actum Kjøbenhavn d. 1. August 1621.

At velbemeldte Hr. Kantsler saaledes haver befalet mig at straffe over Bønderne og dennom efter K. M. naadigste Bevilling er denne Gang skaanet for Penge Udgift, det kjendes jeg.

Knud Jørgensen.

Egen Handt.◀

⁴⁾ Blom: Christian den Fjerdes Artilleri, S. 13.

hagede ham, — en Gang en Degn, en anden Gang en Bonde — øjeblikkelig efter Afleveringen sætte paa Træhesten ¹⁾).

I Helsingør, eller vel snarere paa Kronborg, fandtes Træhest i 1635. Færgemændene havde ikke været tilrede en Aften, da de skulde føre Kongens Folk over Sundet, og Kongen befalede da Lensmanden, at »lade sætte alle Færgemændene efterhaanden paa Hesten, skulde det endda intet ske førend Aar og Dag derefter« ²⁾). Enten maa der paa den Tid have været mange Færgemænd eller »Hesten« stærkt benyttet. Den 22. April 1645 fik Borgmestre og Raad i Kjøbenhavn Ordre til at opsætte Træheste ved alle Porte og alvorligen at tilholde Officererne over Borgherskabet, at de, uden Persons Anseelse, straffe dem, der komme drukne paa Vagt eller der drikke sig drukne eller gaa bort før Tiden ³⁾).

¹⁾ Topografiske Samlinger, Varbjerg Nr. 49 a. G. A.

²⁾ Christian den Fjerdes egenhændige Breve 29. Sept. 1635.

³⁾ Sj. T. XXVIII. 334. — Samtidig brugte man ogsaa Træhesten i Norge. Blandt mange andre Klager over Niels Lange, der var Lensmand i Brunla 1643—52, var ogsaa den, at han lod Bønder, der udebleve fra Hoveriet paa hans Sædegaarde, fordi de ingen Kost havde at tage med, »hente ved Bondelensmanden, ligesom Misdædere, og satte dem paa en Træhest, en Del saa længe til de falde i Daansel, og saa derefter aldrig forvinder den Svaghed.« (J. E. Sars: Norge under Foreningen med Danmark 1537—1814. Nord. Univ. Tidsskr. VI. S. 98). Men det var ikke alene til Bønder, man brugte Træhest i Norge. I Kantsleren Jens Bjelkes Betænkning 23. Juli 1645 hedder det: »Anlangende Skydsfærd . . . (var det) tjenligt, at en Træhest eller noget sligt terriculum bliver commanderet at sætte paa hvert Skyds-skifte for dennem, som uretmæssig Skydsfærd uden rigtig eller tilbørlig Pas og Beskeden vil tage«; (Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie. III. 48). — I Sverrig klagedes paa Rigsdagen 1650, blandt andre Misbrug, ogsaa over, at Adelen pinte og tvang deres Bønder, »som vare de livegne Trælle«. En Uplands Bonde havde ikke alene maattet ride Træhesten halvanden Dag, men man havde tillige bundet en stor Jernstang ved hans Fødder; (Fryxell) altsaa ligesom paa Bahu 1626.

I Trediverne var man paa det nordsjællandske Kron-gods, de udpinte Fadeburslen, ikke nøjet med Taarn, spansk Kappe og Træhest. Fra Hammermøllen udleveredes d. 15. Marts 1634, »efter velbaarne Frederik Urnes (Lensmandens) underskrevne Seddel, 16 Jernlænker, hver 4 Alen lang, med 12 Haandkløver til hver Lænke, er 192 Haandkløver, som Slotsfogden og Ridefogden lader bruge at indhente Bønderne med til Kronborg, naar de ikke godvilligen ville komme«¹⁾. Og foruden disse 16 Lænker findes endnu 19, ialt 35, optagne i et »Register paa hvis som Frederiksborg Slots Inventarium er medforbedret og forringet fra Philippi Jakobi Dag 1627 til samme Dag 1641«²⁾. Man kunde altsaa paa en Gang føre 420 Bønder i Lænker.

At man skulde have drevet det saa vidt paa nogen Herregaard i den første Halvdel af det 17. Aarhundrede, er lidet rimeligt. Saa vidt vides, er der intet Spor af sligt; men for Kongen gjaldt ingen Lov. I en Ordre til Lensmanden af 16. December 1635³⁾ befalede han denne »uanset Loven formelder uden Things Dom ej at maa tage Namb«, lige fuldt at gjøre det, naar Bønderne paa Frederiksborg, Kronborg og Abrahamstrup Len ikke betalte deres Landgilde i rette Tid. Andre Steder lod han Bøndernes Korn udtærskes og tage, for at forhindre dem i at sælge det, førend de havde betalt deres Landgilde⁴⁾.

Forøvrigt var det ikke alene overfor Bønder, at Kongen satte sig ud over Loven. Enhver Anden, der havde noget med ham at gjøre, Borgmestre, Slotsforvaltere, Kjøbstadborgere, lige saa vel som hans Murere, Tømrere, Skomagere, Kuske og Kokkedrenge, maatte være beredte paa, om de faldt i Unaade, at blive kastede i Taarnet,

¹⁾ Blom: Christian den Fjerdes Artilleri 12, 13.

²⁾ I Gehejmearkivet.

³⁾ Sj. T. XXV. 475.

⁴⁾ Sj. T. XXVI. 175.

stundom paa Vand og Brød, eller at prøve Bremerholms eller Fæstningens Jern¹⁾).

At Kongens Exempel har udøvet en betydelig Indflydelse, især paa en saa degenereret Slægt, som Flertallet af det 17. Aarhundredes Adel var, er ret rimeligt, og det kan derfor ikke forundre, at Lovlydigheden i det Hele taget var ringe. Kongen skrev 7. Januar 1631²⁾ til Rigsraadet: »At Mandaterne intet holdes, men lægges hen, naar de ere læste, det er hver Mand bekjendt. At Befalingerne intet efterkommes, det erfarer man dagligen; hvorfor der vil tænkes paa Middel at sligt kan remederes«. Men det blev ikke »remederet«, bl. A. ogsaa fordi, som Rigsraadet svarede, »at partikulære Privilegier, som tidt imod Mandaterne forhverves, stor Anledning giver, at lidet holdes«.

Men hvad enten det nu var Adelen's Mangel paa Respekt for Lovene, eller dens Uduelighed, dens Mangel paa Evne til at udfylde sin Stilling i Samfundet, eller dens afsindige Økonomi, eller alt dette tilsammen, der mere eller mindre var Skyld i, at Land og Rige i det 17. Aarhundrede var paa Vejen til Undergang³⁾, saa gik det i alt Fald ikke mindst ud over dem selv. Durel, der vidste god Besked, skrev 5. Januar 1650 til Carl Gustaf: »Der er nu i Danmark en saa desperat Fattigdom, som ingensinde tilforn«, og senere: der er kun fire danske Adelsmænd tilbage, som eje større Formuer: Christian Skeel, Frands Lykke, Thage Thott og Barnewitz⁴⁾. Den førstnævnte af disse, den bekjendte Rigsraad, sagde i November 1658, at han ikke havde et Gadehus tilbage af sine 9 Herresæder, af hvilke han under Krigen ikke havde havt »saa meget som en Knappenaal«, men maattet laane

¹⁾ Se f. Ex. Kongens egenhændige Breve: 11. Juni og 19. Juli 1633, 21. Juli 1635, 17. Oktober 1635, 1. Aug. 1639, 12. Aug. 1640.

²⁾ Egenhændige Breve.

³⁾ De vanvittige Krige vare dog maaske nok Hovedaarsagen.

⁴⁾ P. W. Becker: Samlinger til Frederik den Tredies Historie I. 31—35 og Suhms Saml. II. B. 3 H. 71.

Penge til Brødet for sig og Folkene under Belejringen¹⁾.
Og de fleste Andre gik det ikke stort bedre.

Statsomvæltningen 1660 knuste fuldstændig den gamle danske Adel, Enevælden og dens Tjenere traadte den i Støvet, og mangan gammel Æts sidste Skud døde i Fattighusene.

¹⁾ Danske Magazin 3 R. IV. 326.

D. Krongods.

Kronens Gods ansaaes vistnok oprindelig her, ligesom i Sverrig, for uafhændeligt¹⁾; men det vedblev ikke at være det. Den største Del af Kirkens Gods var uden Tvivl erhvervet fra Kronen. Fra den Tid, da »Kongens« gik over til at blive »Rigens« Raad, og Kongerne begyndte at udstede Haandfæstninger²⁾, krævedes Rigsraadets Samtykke til Salg eller Gaver af Krongods³⁾; men der mangler dog ikke Exempler paa, at Kongen ogsaa uden dette har solgt eller bortgivet Kronens Ejendomme. Af det i 1536 inddragne gejstlige Gods synes Kongen navnlig at have afhændet en stor Del uden at spørge Rigsraadet⁴⁾.

Brugen af Krongods kunde Kongen ikke overdrage Andre for længere Tid, end hans Regjering naaede⁵⁾. Arvelige Len kjendtes, paa en enkelt Undtagelse nær, derfor heller aldrig i Danmark.

Gav Kongen Krongods i Pant for Laan, krævedes ogsaa Rigsraadets Samtykke, men det blev heller ikke i slige Tilfælde altid indhentet. Panthaverne beholdt i Regelen deres Len, indtil Laanet var betalt, eller de forbrøde dem. Dog krævede Dronning Margrete, at de Indtægter, Panthaverne oppebare, skulde afskrives paa Hovedstolen,⁶⁾

¹⁾ Steenstrup: Studier over Valdemars Jordebog 368.

²⁾ Christopher den Anden 1320.

³⁾ Molbechs Diplomer 69.

⁴⁾ Jfr. Kancelli-Registranter 1535—51.

⁵⁾ Viborgs Landsthings-Vidne 11. Aug. 1421. Hvitfeld 683.

⁶⁾ Ny danske Magazin VI. 259.

og Rigsraadet samtykkede i, at Christian den Første indtog de Pantelen, som Panthaverne havde havt saa længe, at den udlaante Kapital flere Gange var betalt¹⁾. Der fandtes saadanne fra Valdemar Atterdags Tid. Senere klagedes stundom over, at Panthavere berøvedes deres Len ved Magtsprog. I Christian den Andens Tid var den mindste Forurettelse, som en Panthaver udøvede imod en Bonde, tilstrækkelig til at skille ham ved Lenet²⁾. At pantsætte Krongods gik en Tid lang af Brug. I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede vare kun enkelte smaa Len pantsatte;³⁾ men efter Trediveaarskrigen pantsatte Christian den Fjerde en Del spredt Gods, og efter hans Død fandt meget betydelige Pantsættelser Sted.

I den første Unionstid bortforlenede Kongen Krongodset, lige som tidligere, efter Godtbefindende. Efter Christian den Førstes Haandfæstning maatte Udlændinge dog ikke ansættes uden Rigsraadets Samtykke, der ogsaa krævedes, naar noget Slot hørte til Lenet; men dette overholdtes næppe og udelodes af Christian den Andens Haandfæstning. Christian den Tredie havde i sine første Regjeringsaar 49 tyske Lensmænd.

Efter Haandfæstningerne skulde Kongen ellers give Kronens Len til indfødte Ædlinge, først og fremmest til Medlemmerne af Rigets Raad, der ingen anden Løn havde. Det var ogsaa sjældent, at Uadelige fik større Len, men Adelens Eneret var aldrig nogen Hindring for, at Uadelige erholdt Brugen eller Indtægten af enkelte af Kronens Gaarde.

I Unionstiden synes Forleningerne paa Livstid, ja endog paa egen, Hustrues og Børns Livstid ikke at have været sjældne. Alt Dronning Margrete gav saadanne⁴⁾,

¹⁾ Hvitfeld 858.

²⁾ Hvitfeld 1137.

³⁾ Erslev: Konge og Lensmand.

⁴⁾ Ny danske Magasin VI. 236. Molbechs Diplomer I. 217.

skjøndt hun ellers satte Rigens Len paa Afgift og derved siges i kort Tid at have samlet mange Penge¹⁾. Livsbrevene stode jo iøvrigt i Strid med, at Kongen ikke kunde raade over Krongodset ud over hans Regjeringstid. Christian den Første fik derfor ogsaa i 1468 Rigsraadets Samtykke til at inddrage »alle de Len, som til Kronens Slotte pleje at ligge, og hvorpaa Penge ej ere givne«, hvad heller de vare givne paa Livsbrev eller ikke²⁾. Ved Haandfæstningerne gjordes det imidlertid senere Kongen til Pligt at holde Forgængernes Breve, og det ansaaes da ogsaa gjældende for Lensbrevens Vedkommende. Christian den Anden gav sjældent Livsbreve, og efter 1536 overlodes Forleningerne i Regelen kun »indtil vi derom anderledes tilsigendes vorder«.

Vilkaarene for Forleningerne fastsatte Kongen under sædvanlige Forhold efter eget Tykke, og hans Afsættelsesret var omtrent ubegrænset. Det var kun i Tider, som under Frederik den Førstes eller i Christian den Fjerdes sidste og Frederik den Tredies første Regjeringsaar, at Rigsraadet naaede nogen væsentlig Indflydelse derpaa. Jo stærkere Kongemagten var, desto større var Kongens Raadighed over Krongodset.

De saakaldte Regnskabslen gave Kronen det største Udbytte. Paa disse havde Lensmanden fast Løn, ofte en meget beskeden; han var i Virkeligheden kun Kongens Forvalter og skal derfor have været berettiget til at lade den væsentligste Del af Tjenesten udføre ved uadelige Fogder.

Len paa Tjeneste, d. v. s. Krigstjeneste, Forpligtelse til at holde en vis bevæbnet Styrke til Kongens Raadighed, havde Lensmanden uden nogen anden Afgift.

Len paa Afgift var egentlig en Forpagtning. Regnskabs- og Afgiftslen kaldtes ogsaa Fadeburslen.

¹⁾ Hvitfeld 604.

²⁾ Jahns Unionshistorie 555. 556.

Til Enkedronningernes Underhold udlagdes dem altid en vis Del af Krongodset.

Statsomvæltningen 1536 forøgede Krongodset med Kirkens. Før den Tid antages Krongodset at have givet en vis aarlig Indtægt af omtrent 100,000 Tdr. Korn. I Frederik den Andens Tid gav det 275,000 Tdr., men da var alt en Del af Kirkegodset solgt eller bortgivet, som antages at have repræsenteret omtr. 25,000 Tdr. Korn. Den hele Forøgelse har saaledes været 200,000 Tdr. Korn, derunder dog indbefattet Landgilden af det konfiskerede jyske Selvejergods¹⁾).

Fra den Tid traadte Lensmændenes krigeriske Pligter i Skygge for de fredelige, der paahvilede dem som Statsembedsmænd. De skulde med deres Svende danne Hærens Kjerne, forestaa Udskrivninger af Almuen, kundgjøre de kongelige Forordninger og paase deres Efterlevelse, holde Almuen ved Lov og Ret og forsvare den mod Forurettelser, opkræve Skatterne, føre Tilsyn med Skovene, forvalte Krongodset, udnævne Underdommerne, m. m.²⁾

I Anvendelsen af Krongodset foregik i Løbet af det 16 Aarhundredes sidste Halvdel en stor Forandring. Der var bortforlenet:

paa Regnskab:	i 1533:	22 %	i 1602:	64 %
mod Afgift:	i —	23 %	i —	24 %
mod Rostjeneste:	i —	55 %	i —	12 %

Kronens Andel i Lensindtægterne var ved Aarhundredets Udgang mere end fordoblet³⁾).

En betydelig Fordel vandt Kronen, da den ved Hjælp af de foran omtalte Mageskifter med Adelen fik Krongodset samlet og afrundet. De mange mindre Len, hvoraf der i 1559 endnu var 222, reduceredes derved saa stærkt, at der kun var 70 tilbage i 1588. Tre Femtedele af det

¹⁾ Erslev: Konge og Lensmand 110.

²⁾ Sammesteds Fortalen.

³⁾ Sammesteds 197. 198.

Gods, der tidligere laa til Klostre og mindre Len, inddroges under Hovedlenene, særlig Regnskabslenene, som derved udvidedes til halvanden Gange det Gods, de før omsluttede. Og herved besparedes betydelige Bestyrelsesomkostninger, thi Hovedlensmændenes Genant (Løn) forøgedes ikke, fordi Lenet blev større ¹⁾, I 1602 hørte, naar Ringsted og Antvorskov Klosters store Gods medregnes, 85 % af Krongodset under Hovedlenene ²⁾.

Denne Fordel købtes imidlertid overordentlig dyrt: med Opofrelse af den selvstændige Selvejrbondestand, der, som vi foran have seet, ved Mageskifterne blev given til Pris, og ved Forvandlingen af et stort Antal hoverifri og derfor sandsynligvis velstaaende Kronbønder til adelige Ugedagstjenere, i hvis Sted Kronen fik Adelens tildels forarmede Gods. Dette sidste gjælder dog fornemmelig Mageskifterne i det 17 Aarhundrede, i ringere Grad det 16 Aarhundredes, thi Frederik den Anden nedlagde og bortfæstede alle de mange Hovedgaarde i Koldinghus Lens 5 Herreder, som han tilskiftede sig. Derved blev hele Lenet frit for Avlingshoveri, hvilket i alt Fald tildels opvejede, at det hoverifri Krongods, Herremændene fik i Bytte, i deres Haand blev hoverigjørende.

Da Krongodset i Midten af det 16 Aarhundrede udgjorde henved $\frac{2}{3}$, i Midten af det 17de endnu henved $\frac{1}{2}$ af hele Riget, var dets Forvaltning selvfølgelig af afgjørende Betydning for hele Samfundet og for Landboforholdenes Udvikling. Krongodset afgav efter al Rimelighed det Mønster, hvorefter Adelens Gods forvaltedes.

Til en Tid kom det meget an paa Lensmandens Personlighed, om Bønderne bleve holdte ved Magt eller udsugede. I det 16 Aarhundrede blev der imidlertid for det meste ført en skarp Kontrol med deres Styrelse; men i Christian den Fjerdes Tid blandede Kongen sig altfor meget i Enkeltheder og svækkede derved Lensmændenes

¹⁾ Erslev: Konge og Lensmand 173. 176.

²⁾ Sammesteds 186.

Ansvar. Han levnede dem, navnlig paa Fadeburslenene, næppe en almindelig Forvalters Myndighed. Samtidig var alligevel Tilsynet slapt og Valget af Lensmænd ofte uheldigt. Forleningernes Varighed var ganske afhængig af Kongens Naade, og Besiddelsens Usikkerhed gjorde naturligvis Lensmændene tilbøjelige til at gjøre sig den størst mulige Fordel i den kortest mulige Tid, hvilket særlig gik ud over Bønderne og Skovene.

I 1602 havde, efter et »Overslag paa al Rigens Indtægt og Udgift«, ¹⁾ i 67 paa dette optagne større og mindre Len Lensmændene Avlingen »kvit og frit« i 44, uden særlig Afgift i 12 og mod særlig Afgift i et. De øvrige 10 dreves formodentlig for Kongens egen Regning, vare altsaa hans *Fadeburslen* i snævrere Forstand. Disse 10 Len vare: Kjøbenhavn, Kronborg med Hørsholm, Frederiksborg og Abrahamstrup, Ringsted Kloster, Holbæk, Sæbygaard, Halmstad, Koldinghus, Skanderborg og Aakjær samt Møgeltønder, men desuden dreves Antvorskov og Sorø Kloster samt Malmøhus Lens Ladegaarde, senere ogsaa Vordingborg Len med Jungshoved, Beldringe og Lekkinge og maaske flere for Kronens Regning ²⁾).

Enkedronning Sophies Livgeding var alt Kronens Gods paa Laaland og Falster med Nykjøbing Slot, Aalholm, Halsted Kloster, Ravnsborg Len og Binnitze. Efter hendes Død blev det forlenet kvit og frit til Prins Christian.

Paa de fleste Len var Avlingen næppe større end fornodent til Lensmandens Husholdning; om enkelte siges det udtrykkelig, at den ikke en Gang var tilstrækkelig dertil; men efterhaanden blev det vistnok almindeligt, at Lensmændene, opmuntrede af Kongen og følgende hans

¹⁾ Schlegel: Samml. zur dän. Gesch. I. 33.

²⁾ I Christian den Fjerdes Kalender for 1639 er under 17. Decbr. noteret: „Leverede jeg Iver Vind til at købe Øxne for til at stalde paa Dalum 1820 Daler.“ Det synes jo saaledes, at Kongen paa den Tid har drevet Dalum Kloster for egen Regning.

Exempel, stræbte at udvide Avlingen¹⁾, hvortil de fik en væsentlig Hjælp derved, at Kongen paalagde ikke blot hidtil hoverifri Bønder, men ogsaa Selvejere, at yde Ægt og Arbejde til de forstørrede Gaardes Drift, saasnart Ugedagstjenerne ikke kunde overkomme det.

Disse Udvidelser foregik fornemmelig paa de egentlige Fadeburslen i Christian den Fjerdes Tid, og de store Jordbrug, han dør indrettede, bleve ikke alene ledede af ham selv, men paa flere af dem synes han at have været sin egen Forvalter, lige som han var sin egen Bygmester, Stutmester og Overførster.

Intet var ham for smaat; han antog Tjenestefolkene, fastsatte og udbetalte tildels selv deres Løn, gav Anordninger om Kvindfolkenes Kamre, om Sluffer til Mask og Møg, om Kvægets Indbinding, om Klove til at binde det i, om Fodringen af Kvæg, Svin og Kyllinger, om Hønsenes Pasning m. m. m., han eftersaa stadig Stutterierne, udmønstrede Føllene, var Dage og Uger paa Udvisning i Skovene, o. s. v., hvorom hans Breve og Dagbøger give en Mængde ofte ganske snurrige Oplysninger.

Det var især i Kongens Velmagtsdage og voldsomst i Begyndelsen af Tyverne²⁾, at han kastede sig paa Landhusholdningen, oprettede nye Ladegaarde, foretog store og kostbare Inddigningsarbejder³⁾, o. s. v., men det var en lidet lønnende Virksomhed. Det gik, som Kongen en Gang selv sagde, »sælsomt« til i denne Landhusholdning. Efter Trediveaarskrigen var han ogsaa kjed af den, og han bortforpagtede efterhaanden Ladegaardene, uagtet han selv fandt det lidet heldigt⁴⁾. »Der er nok, som vil forpagte

¹⁾ Jfr. Litr. C.

²⁾ Jfr. Litr. C.

³⁾ Paa Inddigninger i Marsken udfor Bredsted og Brækum Sogne anvendte Kongen alene i 1618—21: 173000 Rdl., fortsatte dermed i de følgende Aar og sagde i 1624, at det daglig kostede en stor Sum Penge. Forsøget mislykkedes ganske. Jfr. Molbech Christian den Fjerdes Breve I, 45 Noten.

⁴⁾ I Midten af Aarhundredet synes en Del af Herremændene at

Avlen til Husene, om de maa dertil bruge Bønderne hvoraf Bønderne liden Skaansel og han liden Fordel i Længden ville have«, skrev Kongen 24 Novbr. 1633. »Hørsholms Forpagtning anlangende«, hed det i et Brev til Lensmanden 24 Febr. 1634, »da troer jeg intet der kan være Profit hos at tage 400 Daler og lade Bønderne drive Avlen, som uden Tvivl hellere selv skal give saa mange Penge ud, end at de skulle vilde gjøre det Arbejde; saa haver man endda Marken og alle Koblerne at tage Penge af for Græsningen«¹⁾. Rigtigheden heraf er slaaende; thi der var 200 Gaarde og 46 Huse paa Hørsholm Len, og Hoveripengene kunde saaledes næppe blive 2 Rd. aarlig for hver Bonde, medens Kongen Aaret efter forlangte 6 Daler af hver Kronbonde for Fritagelse for Ægt og Arbejde. Men i 1636 var Hørsholm lige fuldt bortforpagtet med fuldt Hoveri for 400 Daler. Senere fulgte de fleste andre Ladegaarde efter²⁾.

Det var vistnok i den bedste Mening, men kostede forøvrigt ikke Kongen noget, at han d. 27 Novbr. 1623 gav menige Bønder i Kjøbenhavns, Frederiksborg og Kronborg, derunder Hørsholms Len, »for at de desto bedre maa tiltage og deres Gaarde med desto større Flid og Vindskibelighed bygge og forbedre«, den Frihed »paa de Gaarde, de paabo eller paaboende vorder, at samme Gaardes Bygninger dennem og deres Arvinger fri og fuldkommen arveligen skulle tilhøre, og saafremt nogen deres Arvinger ere begjærende samme Gaarde at besidde, da skal vore Lensmænd være forpligtede den Brug udi Jorder og Marker, intet undtagen, som til samme Gaarde høre, dennem for en billig Indfæstning at lade bekomme. Saafremt Arvingerne selv samme Gaarde ikke kunde elier

have fulgt Kongens Exempel og bortforpagtet deres Ladegaarde. Se f. Ex. Fr. 31. Juli 1647 og Chr. Ostersens Glossarium 284.

¹⁾ Jfr. Engelstofts Afhandling i Skand. Lit. Selsk. Skr. 1813 og Kongens egenhændige Breve.

²⁾ Jfr. Bil. C.

vilde besidde, da maa de deres Bygning sælge eller afhænde til hvo som helst dennem lyster for det som billigt og lideligt kan være.«

Havde Forholdene udviklet sig saaledes, at det kunde ansees som attraaværdigt at komme i Besiddelse af en Fæstegaard, vilde dette Tilsagn vistnok have ydet de fratrædende Fæstere Fordele som en Afstaaelsessum eller en Aftægt; men det Modsatte var jo Tilfældet i de paafølgende halvandet hundrede Aar, da det blev mere og mere vanskeligt at faa nogen til med det Gode at overtage en ledig Gaard, og Kongens Tilsagn gik derfor ogsaa helt i Glemme ¹⁾.

Bondens Stilling paa Krongodset og særlig i Fadeburslenene var saa trykket, at den næppe kan have været ringere noget andet Sted.

Allerede i Slutningen af det 16 Aarhundrede, da der ellers var gode Tider og Velstand i Landet, saa det paa flere Steder ilde ud. I Københavns Len stode Bønderne i 1577 til Restance med ikke mindre end 17,488 Tdr. Korn, som Kongen da, i sin Glæde over Christian den Fjerdes Fødsel, eftergav dem ²⁾.

Paa Abrahamstrup og Hørsholm stod det paa samme Tid ikke synderlig bedre til ³⁾. Efter Kronborg og Frederiksborg Lens Regnskab for 1582 maatte man ogsaa dér eftergive eller nedsætte Landgilden. I 1573 hed det om Bønderne i Skanderborg Len, at de »ere meget fattige og forarmede og ikke kunne blive ved Magt uden nogen Forskaansel«; i 1587 havde de hverken Føde- eller Sædekorn ⁴⁾.

¹⁾ Jfr. Hørsholms Historie 46. 173. 174.

²⁾ Resen: Frederik den Andens Krønike 303, jfr. Historisk Tidsskr. III. 46.

³⁾ Jfr. Wegener: Abrahamstrup I. 92. Hørsholms Historie 45.

⁴⁾ Topografiske Samlinger Skanderborg Nr. 6, 7, 9, 11, 29 A, 34. G. A.

Efter et Brev af 26. Jan. 1583 vare Bønderne i Ry „ved egen Efterladenhed og Forsømmelse“ komne saadan tilagters, deres Huse og Gaarde saa forfaldne, at Kongens Hofsinder, Folk

I Voer, Hjelmslev, Gjern, Framlev og Hads Herred fandt Landgildenedsættelser Sted i 1581¹⁾.

I det 17 Aarhundrede med dets Forøgelse af Hove-riet ud over alle rimelige Grænser²⁾, uheldige Krige, Jyllands og Skaanes Udplyndring, jævnlig Misvæxt, utaalelige Skattebyrder og alskens nye Paalæg³⁾ blev Forarmelsen almindelig. I Abrahamstrup Len, der dog ikke havde været Krigsskueplads, var der f. Ex. i 1639 af 316 Bønder kun 3, som havde Formue, og den udgjorde for dem alle 450 Rd.⁴⁾.

Alt i 1609 blev det forbudt Bønder at sælge Korn i Kjøbstæderne »førend de have ydet H. M. sin Rettighed«⁵⁾,

I 1610-11 maatte man nedsætte eller helt eftergive Krigsskatterne i de nordsjællandske Len, hvor Bønderne »formedelst daglig Trældom og ringe Brug meget ere komne tilbage«⁶⁾.

Af de Bønder paa Kjøbenhavns Len, som ikke havde andet at betale deres Restancer med, fik Lensmanden i 1623 Ordre til at »annamme enten Tin, Kobber eller andet, som de kan have at udlægge«; men Gaardene maatte ikke gjøres øde, Heste, Kvæg og Avlsredskaber ikke tages⁷⁾. I 1629 skrev Kongen til ham, »at eftersom os foregives

og Tjenere ikke kunde bekomme Værelser eller Staldrum eller Underholdning for Betaling. Kongen vilde „ikke have Kronens Gods forødt og fordærvet ved deres Uduelighed og Forsømmelse“. Han gav dem derfor et Aars Frihed for Landgilde, Ægt og Arbejde, for at de kunde rette sig. Gjorde de ikke det, skulde de sættes fra Gaardene og disse gives duelige Folk. Jydske Reg. III. 451. Trykt i jydske Saml. VII. 103.

¹⁾ Ældste Arkivregistraturer I, 174. 240. 247. 253. 272.

²⁾ Jfr. nedenfor under »Hoveri«.

³⁾ Jfr. nedenfor under »Skatter«.

⁴⁾ Wegner: Abrahamstrup I. 152.

⁵⁾ Sj. T. 13 Septbr. 1609. XX. 284—85. Gjentaget 1616, sammesteds XXI. 184.

⁶⁾ Sj. T. 1. Novbr. og 24 Decbr. 1610, 8. og 17. Jan. og 3 Okt. 1611. XX. 353. 354. 359. 361. 362. 429.

⁷⁾ Sj. T. 13 Oktober 1623. XXI. 302.

at en Del af Bønderne her udi Dit Len »mutvilligen og forsætligvis« lade deres Gaarde forfalde og siden begive dem ind til andre og dér holde dem for Inderster; da bede vi Dig og ville, at naar nogen befindes, som i saa Maade modvilligen lader sin Gaard forfalde, Du da dennem til Soldater lader udskrive«, o. s. v.¹⁾.

Rigsraadet bestræbte sig altid for at væрге Landalmuen, af hvem, som det sagde, »de andre Stænder have deres Indkomme«, imod nye Paalæg, og klagede jævnlig over »Landets forarmede og forringede Vilkaar«²⁾, men uden Virkning.

I 1635 gjentoges Paabudet om at inddrive Bøndernes Arbejdspenge, Landgilde og Laanekorn, førend de sælge, hvad de have. Skulde de saa komme til at mangle Sædekorn til Foraaret, kunde man til den Tid forstrække dem dermed³⁾. Til Lensmanden paa Antvorskov skrev Kongen i 1637, at »en Part af Kronens Bønder ere formedelst Drukkenskab, Ladhed og Forsømmelse udi Armod,« og »hvis Korn eller anden Formue de have, som de skulle yde deres Landgilde af, skal de forkomme og henpartere til deres Kreditorer og Venner, i den Mening de ikke længere skal ville blive ved Gaardene og intet hos dem til Landgilde eller Gaardfæld at skal bekommes, hvor ud over de en stor Hob skal skyldig blive«. Lensmanden skulde derfor passe paa, lade deres Korn udtærskes og lade dem »straffe med Taarn, Jern, Spansk Kappe og andet«⁴⁾.

I 1650 udgik Breve til alle Lensmænd, som indskærpede Overholdelsen af Anordninger og Recesser om Fatigforsørgelsen, »eftersom den store Armod, som nu formedelst Misvæxt og andre Tilfald blandt gemene Mand findes, foraarsager mange til, at de sig ikke anderledes end med Betleri vide at behjælpe, det hele Land sig af

¹⁾ Sj. T. 13. Marts 1629. XXIV. 252.

²⁾ Molbech: Christian den Fjerdes Breve I. 364. 398. 457. 464.

³⁾ Sj. T. 20. Sept. 1635. XXV. 444.

⁴⁾ Sj. T. 9. Marts 1637. XXVI. 175.

dennom besværet finder¹⁾. Samtidig tiltog Nedsættelser og Eftergivelser af Landgilde og Skatter, Udlaan af Føde- og Sædekorn efter en saadan Maalestok, at der paa sine Steder ikke kan være bleven stort tilovers af Jordebogs-indtægterne²⁾.

I de sidste Aar af Christian den Fjerdes Regjeringstid begyndte han, trods Rigsraadets Modstand, at bortforpagte Lenene, ligesom han alt tidligere havde borforpagtet Ladegaardene paa Fadeburslenene, til den Højstbydende; men efter hans Død ophørte dette, der formodentlig ej heller gav nogen stor Fordel.

I 1648 vedtoges det at bortsælge Krongods: »ongefær til 20,000 Tdr. Korn«, dog med Forbehold af Ret for Kongen til, naar bedre Tider komme, at indkjøbe lige saa meget Adelsgods igjen³⁾. Man vidste ingen anden Udvej til Midler, dels til Dækning af Statsgjælden, dels til de daglige Udgifter, som ikke længere kunde afholdes af de stærkt formindskede løbende Indtægter⁴⁾. Rentemestrene beordredes yderligere 9 Septbr. 1651⁵⁾, til om fornødent at sælge for Halvdelen af Vurderingen, imod konstant Betaling og Tilbagekjøbsret til samme Pris, naar Kronen finder det belejligt. Aaret efter vare de 20,000 Tdr. Hartkorn solgte og udlagte. Værdien ansloges til en Million Rigsdaler⁶⁾. Lensindtægterne i 1655 skulle ikke have udgjort $\frac{1}{3}$ af, hvad de vare i 1602.

Til Dækning af Krigsomkostningerne 1657—60 blev Resten af Krongodset for største Delen dels solgt, dels pantsat.

¹⁾ Sj. T. 22. Febr. 1650. XXXI. 212.

²⁾ Jfr. f. Ex. Sj. T. XXXI. 159—166, 198—207, 243—252.

³⁾ Sj. T. 6. Maj 1648. XXX. 52.

⁴⁾ Betjentene paa Frederiksborg havde f. Ex. i 1650 ingen Løn faaet i flere Aar. Slottene vare forfaldne. (Sj. T. XXXI. 90. 281. 283.)

⁵⁾ Sj. T. XXXII. 176.

⁶⁾ Rigsraadets Breve 6. Oktober 1652.

Efterskrift.

Da Hr. Kammerraad Christensen, Hørsholm, for et Par Aar siden gav Redaktionen af nærværende Tidsskrift Lejlighed til at blive kjendt med hans Bearbejdelser af det gjen-nem mange Aars Studium og Granskning i Arkiverne møj-sommelig samlede Materiale til en Fremstilling af de danske Landboforhold før Enevælden, opstod naturlig Ønsket om, at Kjendskabet til dette Arbejde kunde blive spredt i vide Landbrugskredse og ikke blot ved Offentliggjørelse i et hi-storisk Tidsskrift eller som selvstændig Bog nærmest kun komme til Historikernes Kundskab, og vi modtog derfor med Glæde hans Tilbud om dets Offentliggjørelse gennem »Tidsskrift for Landøkonomi«. Thi ikke blot var dette Arbejde det første gjen-nemførte Forsøg paa en samlet Fremstilling af det danske Landbrugs Oprindelse, Udvikling og Historie indtil Enevælden, men det var paa Grund af Forfatterens nøje Kjendskab til de agronomiske baade faglige og sociale Forhold en saa indgaaende og omsigtsfuld Fremstilling af disse, at de nød-vendigvis maatte tildrage sig de landøkonomiske Læseres Opmærksomhed og derfor ventelig bidrage til i Landbostan-den, der i og for sig har Sans for historisk Oplysning, at vække dens Interesse for denne nye Side af Historielæsning og ved at behandle et Æmne, der ligger dens borgerlige Erhverv saa nær, dels kaste en forøget Glans over dette ved at paavise dets store historiske Betydning for Folket og Sam-fundet, dels at oplyse om Oprindelsen til og Betydningen af mange af de Momenter, vi endnu den Dag idag arbejde med i vore Landboforhold.

Denne Forventning er heller ikke bleven skuffet. Tids-skriftet har sjældent bragt nogen Afhandling, der er bleven modtagen med mere almindelig Interesse end denne. Det er

derfor med Beklagelse, at den indskrænkede Plads, hvorover det raader, tvinger det til at give Afkald paa de sidste ikke mindre interessante Afsnit af Afhandlingen, der omfatte Hoveri og Vornedskab samt hin Tids forskellige Skatter (Leding, Inne, Tiende, Extraskatter osv.). Men det glæder os at kunne tilføje, at dette Afsnit om kort Tid vil kunne erholdes tilkjøbs gennem Boghandelen, ligesom ogsaa de, der maatte ønske at eje hele Afhandlingen samlet som en særskilt Bog, ville kunne opnaa dette, da den som saadan udkommer i Boghandelen i næste Maaned.

Vi formode, at det sluttelig vil interessere Læserne at erholde Underretning om, at Forfatteren i det sidste Par Aar har samlet Materiale til en Fortsættelse omhandlende de danske Landboforhold under Enevælden, og vi kunne kun udtale Ønsket om, at det maa lykkes ham ogsaa at fuldende dette Arbejde og derved for første Gang løse den betydningsfulde Opgave at give en samlet Fremstilling af hele det danske Landbrugs Historie.

Red.
